

В. МИСИК

СТУДЕНТ ГОМІН

Вікна дзвонять і плачуть — ночами й днями
слухає їхнє ридання безсонний Гомін
у гуртожитку студентським, де з шахви мутно
дивиться Маркс з бородою в крапках мушиних.

День минає повз день — у свистках паротягів,
гулі трамваїв. Ідуть чередою ночі:
Димно лягає на місто безсонне вечір.
Вікна чадять над проваллями вулиць, тихо
сунеться втома в ринвах, все нижче й нижче.
Гаснуть вікна, з щілин вохких вилізають
кавалькади комах і в кімнатах всюди
шелест, пицання! Самі шарудять газети,
книги листки гортають у темряві. Гостро
дряпаючись, вилізає на саме ліжко
чорна потвора, нечутно біжить по ковдрі,
чулими лезами вусиків слухає, водить
і лоскоче щоку й, у сні повернувшись,
здує з ліжника Гомін її і знову
в сні загорнеться.

Вранці стихає шелест,
в книгах крихти повизбирано за ніч, всюди
з'їдено все, що знайшлося, безслідно на день
гості нічні пощезали — й мовчать газети
й книга розгорнута там, де спинився вчора.

Лист.

Знайомий, невпевнений почерк: „Здрастуй,
в нас давно вже хороших новин немає.
Батька тиждень тому поховали“.

Вікна
зранку дзвонять і стогнуть. Ну що ж! Давненько
Гомін з батьком не бачився. Десь на засілля
чорний, високий він жив у похилій хатці
з каламутними шибками, з горбатим дахом.
День і ніч він махорку палив і кашляв.
Сіті латав, заплітав їх новими нитками
й ціле літо носив десь із плеса в плесо —
й потім всю зиму натруджені, чорні ноги
грів на печі. Досконало за п'ять десятків
хитру рибальську науку він вивчив, норів
кожної риби він знав — і яку для кого
треба приваду й де ходять соми ліниві,
де лини лежать у багні, під якими

вербами труться худі коропи весною —
всі ухватки рибальські він знав і в околі
славився він, як мудріший за всіх рибалка,
як хлібороб, за всіх в околі найгірший.

Сів до вікна, Одсунув Марксів розкритий
том. За вікном туманіє й сіріє. Далеко
виснуть хмари, гуснуть похмуро й гаснуть.
Вихор іде над садами, зчорніле листя
крутиться над періями низеньких вулиць.
Тоскно й журливо. Хвилі біжать мов краплі.
Дошки тихо, на пальцях, проходять і чезнуть,
знову приходять, тремтять і дзюрять молочно
в ринвах дзвінких. Деревя вилискують, вітер
тільки здійметься й струнко поллють додолу
краплі солодкі, раптовим, холодним шумом
сад збудивши. Повільно той шум перейде
в інші сади і парки, там згасне, там знову
зродиться — й слухають площі спокійний гомін,
слухають вулиці, світлі прориви в безвість, —
і затуляють будинки дірчасті ринви —
й ринви урвалися і в стиглій вечірній тиші
слухають стіни, дахи, пішоходи, вікна.

Сам на сам із дощем під вікном блакитним
Гомін замріявся. Наче в тумані, він бачить
шлях, вітряки золоті на горі, під горою
сонну вуличку, що обривається в плесо,
в плесо, казково осяяне блідним небом
очеретами затінене, ряскою ткане.
Вітер з гарячого степу, з яруг подихає
духом глини гарячої, воду світлу
в плесі будить, рябить, комиші схиляє
до води — й од верхівель куниць по плесу
кола розходяться, кола зростають і тануть.
Ось він хлопцем на пашу провадить зранку
кущик телят. У торбі — окраєць і слідом
по дорозі ліниво бреде собака,
добрий Сірко — дон-жуан невгамовний і сторож,
гордий з служби своєї і з усього в світі
задоволений. В уличці цілу весну
киснуть калюжі, парують загати й стіни.
Влітку стихнуть подвір'я і тільки діти
білоголові та старість лишаються дома.
Ягоди зачервоніють прозоро, низько
схилять гілки дерева — й важкі, ліниві
будуть півні підстрибувати, дзьобом жадно
обриваючи й давлячи ягоди. Вранці
сухо риплять ворота й крутілки плачуть
на змілдіх колодязях. Зі степу
іде, іде поволі веселий поїзд!
Здрастуй, важка возовице! Із осів капле.
Зранку ворота навстяж. По всіх дорогах —
свіжа, пружна солома — і гави зерно

із колосків вилущують і на гілляках
кожного дерева, що на дорогу висне,
гарби солом'яні китиці вішають.

Мати

днями в роботі. То глину для мазки місить,
то поливає, то носить білизну в плесо
й потім, поправши, обвішавши шию й плечі
йде додому, й маленька Марія слідом
праник трухлий, в воді обважнілий тягне.
Так у праці зчорніла й зігнулась на старість.

Батько їздив у поле, ходив за плугом,
сяк - так орав і сів. На призьбі днями
гнувсь, ятірі латаючи, чорним чубом
ніс горбатий закривши. На вечір, тільки
одзолотіє над луками пил од черед,
в'язку старих ятірів та вудок забравши,
йшов у мовчазні плеса, в камишові нетрі,
і, берегами грузячись, гострим оком
доглядався до кожної латки латаття,
до окужини кожної. Перехрестившись,
роздягався і ліз, волохатий, в плесо.
Дно під кроком зідхало, стогнало тонко,
ніби од болю, сичало болото й вгору
слало бульбу за бульбою. Ряска жалом
в тіло часом впивалася, та безстрашно
Гомін кілки ятірів устромляв — і потім
над вудками гнилими сидів до ранку.

Свята сонні сільські просиджував Гомін
у шинку — й над вечір, п'яний, додому
йшов, хитаючись. І на підведених призьбах
сині чумарки, лушпиння з борід зібравши,
вслід шептали: — „Гуляє наша голота!
Щоб приховать зароблене! — буде жінкам десь,
іншим чи буде, а Гомоновій то вже певно“.

Ввечері бавився з дітьми на призьбі й довго
розповідав про далекі - далекі роки...
„П'ять десятків прожив, а неправди й лиха
стільки зазнав, що на тисячу літ би стало.
Лихо по людях — і з ним розминутись ніяк.
Війни були і будуть, літа голодні
колом ходять круг нас і все вужчає коло.
Вбогі на світ народилися ми, такими
видно й вмерти судилося“...

Низько Гомін

звішував голову й п'яними плакав слізьми.
„... Єсть в яругах глибоких, в старих могилах
ще не розритих тяженні скарби закляті.
Ще такого казни скрізь лежить, що в світі
знову б злагода стала, що війни й голод
людьми назавжди забулися б — тільки треба
днями й ночами шукати“...

Сміялись діти,
він же ясно дивився напроти й торочив
все про одне: про мандрівки, могили й клади.

Бідний Гомін! Як жив так і вмер у зневазі.
Вже не вернуть нічого. Тільки без краю
синові чорноволосому думать і думать.

Як же вперто він вірив! У далеч мрійно
він дивився й повторював: „— Тільки б швидче
всі закляття подужать, між людьми рівно
переділить — і тоді не страшні вже будуть
ні посуха ні гряд і на віки вічні
війни спиняться...

Сам я, цими руками
ледве кладу не видобув. Скільки років
з тих часів проминуло, чи ви б злічили?
Віз і воли — тепер не видно й шляхів тих.
Разом з сусідою, Чумаком, у неділю
ми підводи наклали й рушили. Степом
їхали день і другий. На вечір стали
біля давнього хутора — три подвір'я,
дзвід високий над шляхом рипить од вітру,
дзвід киває й цебром об цямрину дзвонить.
Небо тмяне, весь простір глухий і дикий —
все балки — й островами буркун та терен.
Кручі, балки й озера й над ними всюди
гулями пнуться в небо круті могили,
Дід нам лучився добрий. Люльки натоптавши,
сіли ми з ним на піддашках і в тиші мирно
в нас потекла розмова. В розмові дід нам
розповів, ніби десь недалеко в могилі —
так, як шапкою кинуть на захід, — давній
клад зарито ще од татар заклятій.
Тільки той його взяти зможе, хто в північ
зважиться вийти із ломом на ту могилу,
хто, що б не вчулось, ні разу не гляне набік
і, копаючи, тиші нічим не зрушить —
ні зідхне, ні закашляє. — Сам колись я
був добрався до нього й за дужку тільки
взявся, щоб висадить, вже й наготовив заступ,
щоб обчирнуть з нього глей, та, зрадівши, здуру
крикнув і дужка на друзки в руках розпалась.
Тільки почули таке, хоч іще й не спочили,
зряхались їхать. Волів запрягли й поволі
рушили з двору. Вози колоски високі
навивали на осі й мазутом стебла
жовті кропили. Поки знайшли могилу
вже й зірки замигтіли над тманим степом.
В берег волів пустили й лягли під возом.
Чорна круча, всипана вся камінням,
ніби сяjala блідно. На думку спали
всі страхіття, що змалку з казок начулись.
— Довго ждять ще, — озвався Чумак — ще можна

гною зібравши, розкласти в траві багаття...
Поки та північ, ми й каші встигли б наїстись.

Гною зібрали, розклали вогонь, набрали
з плеса води. Незабаром заграла каша
Місяця все немає. Пригнувшись, мовив
мій товариш: — Місцина глуха на диво.
Треба більше одваги, а в нас, здається,
пляшка була десь...

Чумак — їстівний, голодний
все покінчив і вишкріб. На сході в хмарі
місяць зайнявся і степ навкруги розвиднивсь.
Заступи врили ми. Глухо навколо — й різко
чергіт заліза розносився степом. Рясно
піт з нас падав. Невдовзі одскочив заступ
і, затrudивши одразу, під ґрунтом дзенькнув.
Дзеньк ми вчули обидва і, тільки радо
зглянувшись, ще запальніше взялись і скоро
добре навкруг розрили. Чумак схилився.
Жадні руки у яму послав.

І раптом —
зовсім близько, вже взявшись руками дужки,
так він різко тишу порушив, що довго
сам стояв, себе самого злякавшись.
Все в одну хвилию щезло. Почулось тільки,
як пужнуло в глибіню. Хвилину стояв я
вражений, ні рухнутись, ні крикнути не в силі.
Все зрозумівши, схопився за голову. Мовчки
він стояв проти мене, схилившись. Тихо
справились ми з возами. Тихо й додому
ми добралися. Кажуть, Чумак до смерті
все журився й життя вкоротив журбою"...

Діти дружно сміялися. Бідний Гомін!
Вже не вернуть нічого. Тільки без краю
синові чорноволосому думать і думать.

Пише Марія: „Вмираючи всім наказали,—
як приїдеш, добувши побільше грошей,
щоб негайно поїхав кудись на хутір.
Все шептали: — ні, син вже не той, не схоче“.

Глянув Гомін у вікна. Надходить вечір.
Десь гудуть паротяги й в проваллях вулиць
люди ходять, підшвами шерхають. Димно
ніч воздвиглась над містом, а в небі теплім
так по весняному високо, так фіялково!
В хаті на ліжку газети та книги. Марксів
том, розгорнутий там, де спинився вранці.
— Син вже не той.

Ні, той самий! він буде
інших кладів шукать — не в могилах давніх,
не в яругах зарослих, а в самій гущі
міст кипучих. Він знає, він вірить — знайде!
Вікна з брязком одчинено. В подиху свіжим
сів над книгами і заглибився в роботу.

НАТАЛІЯ З ОЗАРКЕВИЧІВ КОБРИНСЬКА

БРАТИ*)

(КАЗКА)

Завітала зима стара, біла бабуса, щоби труджену, змучену пекучим сонцем і висилену літом землю заколисати до відпочинку; підкладати під голову м'яку подушку й охоронити перед своїм лютим сином - морозом білим пуховим покривалом.

Вона й людей перед ним хоронила. Несла спокій у теплу хатину, одягала в тепле одіння, вогнем розгрівала скостенілі руки.

За кожний раз віталася з ними, як з добрими знайомими, і все заставляла по-давньому.

Дехто пішов під землю, інший, що лиш світ повітав, одні раділи, другі плакали й журилися своєю звичайною, людською журою. Вона все те добре знала і на все милосердним дивилась оком, як дивляться старці на діти, вічність на переминаючу туземність.

Минула в рахунку часу страшна тринадцятка.

Бабуса зима, що була відійшла, знову повернулася.

Повернула і застала...

Поля, що колись вкривала білим пухом, застелені були трупами і раненими, а страшний зойк і крик видобувався з тисячі грудей. Люди гурмами переходили з місця на місце, якби закликав їх хтось якимсь страшним прокльоном, мов гонені якоюсь невидимою силою. Ішли без волі, без надії на краще, йшли, бо мусіли йти, йшли, хоч не знали чого і по що властиво йдуть. Все, що було змістом і суттю їхнього життя, лишили за собою, як річ минулості, як щось таке, що вже перестало до них належати і лиш болючим лишилось спомином... ішли проти смерті і наставляли... свою грудь. — Ішли, не питаючись: нащо — чого — кому що з того прийде.

Бабуса-зима знала людей. Вона знала їх зависти, злости, амбіції, знала, як часом тяжко гнобили себе, не раз, бувало, що й кров потекла, але те вже давно було і з часом все те якось меншало, лагідніло. Тож бабуса не мало дивувалася, коли застала таку на світі лютю. Хоч і потішалась, що то не буде довго тривати, бо при теперішніх винаходах, технічних знаряддях, удосконаленнях, цілий світ хіба пустинею став би, якби таке вбивання й різня мали довше тривати.

* * *

Бабуса-зима тратила свою силу і мусіла відходити...

А коли знов вертала, то спішно їй було обтулити землю білими пеленами й вигоїти з завданих їй ран.

*) Цей рукопис ласкаво передав до редакції т. І. Лизанівський з такою нотаткою: Казку цю прислала, разом з невеличкою збіркою нових оповідань, авторка 1918 р. на Україну. Підчас революційних бур збірка оповідань пропала, між моїми паперами залишилась ця одна річ. Хай посмертне її видання пригадає нам визначну письменницю, громадянку, жінку! — Іван Лизанівський.

Але ті рани все ще дерлись і бризкали свіжою кров'ю. Здалека вже чула гук гармат і свист самострілів. Гуманність збанкрутовала, зійшла з поверхні землі, лишилась лиш одна брутальна сила і її залізні права.

Стуманілий жовнір не володів уже своїм розумом. З замерлим серцем продирався через гущу колючих дротів, затроєних димів і граду куль...

Збожеволілі коні волочили своїх неживих панів.

Смерть покотом звалювала маси людей.

На кожному поступі життя змагалось з смертю.

Всюди смертельне хрюпіння, крик, рев роздирали небеса.

* * *

Пекельний вогонь від кількох днів не переставав ані на хвилину. Люди кидались на себе, як дикі звірі.

Із-за лісу біг молодий стрілець з піднесеним вгору багнетом. Біг перед себе як опутаний, летів без пам'яті, нічого не видів, не чув.

Сліпий на все, що його окружало, глухий на смертельні зойки товаришів,—на їх крики і благання о рятунок.

Одне лиш знав, що мусить пробити грудь і виточити кров молодцеві, що так само біг проти нього.

Зрівнялись—станули—і змірились очима...

— Брате!—вирвалось з грудей у чужім мундурі.

— Брате!—крикнув стрілець і витягнені багнети випали їм з рук і оба щиро обіймились.

Умить вибігло двох других, з двох ворожих собі таборів, і обох на місці трупом поклали...

Впали, як зламане вогниво. Змертвіло тіло,—поблідли лица, зашклились очі, але на їх чолі все ще якби снувалась думка, а отворені очі якби питали: „Чому так сталося? Яка тому причина? Що пхнуло брата на брата? Хто їх на себе наслав? Хто їх розділив і нащо студене залізо роздерло їх серця?

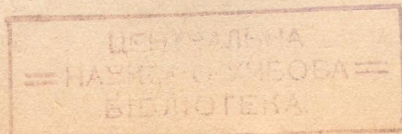
Тяжка рука минувшости затяжіла була на їх життю, на їх душах—на душі цілого їх народу. Минувшість, яка казала їм забути про те, що було, не бути собою, не мати надії на щасливішу долю. Невольа наложила тяжкі на них кайдани—окружила важкими ланцюхами й відтяла від цілого світа. За кожне живіше порушення, за кожний стогін тісніше затискано кайдани неволі.

Замкненим у тісних межах не вільно було виглянути на ширшу арену світа, тому то і той світ забув про замираючі в кайданах мільйони, що надармо видирались на волю...

* * *

Коли бабуса-зима знов заглянула на бідну землю, страшна язва з диким реготом, гуком і свистом пересувалась з місця на місце, лишаючи за собою повно гробів і зриту гарматами пустиню. Вітер шумів у спустошілім лісі, свистав вікнами порожніх хат. Земля порушалась, вставали цілі армії без рук, без ніг, без голови, інші як безобразна маса. Оболочені, в лахмітті, замість зброї з важкими на плечах хрестами.

Ідуть незчисленними рядами, йдуть через континенти, моря, зависають у повітрі.

На полі під лісом, де впали браття, широко тягнулись зорані поля. А кого дорога вела тими полями, той бачив два сиві голуби, як перелітали з груди на груди, присідали на корчиках, загойдувались на деревині і нараз без сліду пропадали. Знова появлялись і знова десь подівались.

* * *

Уже втретє прийшлося бабусі вертати і все те саме заставляла вона. Жаль стискав їй серце і сльози-перли лялись зі старечих очей.

— Не унивай! — шепнула їй на ухо відходяча осінь. Щось нове починається, щось велике висить у повітрі...

І дійсно!

Серед реву гармат, що доходив із північного востока, вміщувався якийсь інший, відмінний від воєнної метушні гамір.

Якась могутня гроза гуділа щораз ближче і ближче.

Піднісся червоний прапор — б'є червона луна пожежі і займає щораз ширші круги.

Хвиля людей підноситься за хвилею. Чути зойки — крики, скрепіт зброї, але люди не йдуть уже, як збита в купу череда, вони мають певну ціль, означені стремління, їм уже не видирають життя, а самі його добровільно дають

Грім...

Небо затряслося — земля задрижала. — Зірвалися вікові кайдани, зломилась людська мука, визволилась народня душа.

* * *

Заграли рожеві зорі, високо піднеслось проміння сонця воскресення, три звізди блиснули на яснім блакиті.

Одно лиш крило молодшого брата опало вниз зомліле...

Болехів (Галичина) в марті 1917.

ФЕДІР МАЛИЦЬКИЙ

РІЗЬБЯР

В. Стефаникові

Небо — голуба ряднина.
Сонце — латка золота,
Ой молила ж мати сина,
Щоб не йшов світів верстать.

Та не зважив син відважний,
Задзвенів крилатий птах.
Чисте чоло вітер смажив
І промінням слався шлях.

Зупинявсь на роздоріжжі,
Каламутивсь зір ясний:
Скорбна мати панське збіжжя
За дванадцятий жне сніп.

Зоряно спадають роси,
Туманіє тмяно даль.
А вона ж самотна й боса,
А в очах ятрить печаль.

Залишав ясні дороги,
Мамин жаль сплітав у спів:
Брав каміння з дна морського,
Тіло перлівниць різбив.

Втрати, жаль, терпкі боління,
Все, чим дихало лице,
Ніби довгий сум мушлиний,
Передать хотів різцем.

Келих болю недопитий,
Недоспівані пісні,
Забере вас яре літо,
Цвіт вишневий по весні.

АНДРІЙ ЧАИКОВСЬКИЙ

ШКАПА

На широкому подвір'ї під магазином стоять вози, що привозять і відвозять усякий крам.

До одного воза з дрючками, яким возять порожні бочки від пива, впряжена стара шкапа. Вона високого росту, видно з расових коней. Та вона така нужденна, що жаль дивитися. У неї лиш одно око і то підбите, що мало на нього видить. Ребра полічив би. Місцями облізло волосся і світиться брудна шкура гола з ранами від побоїв, на які злітає мушва роєм. Обдерта грива і хвіст, яким не може від мух обігнатися. Ноги попухлі, позгинані в колінах, а з-під портяної шлеї визирають гниючі рани. Перед нею на землі лежить клаптик поганенького затухлого сіна.

Шкапа стоїть, переступаючи з одної ноги на другу. На докучливих мух вона не звертає уваги, навіть шкурою не торгне, щоб їх зігнати. Похнюпила голову і здається думає, а може й не думає, лиш так задубіла.

До одної знову селянської фіри припряжена пара добрих коней. На дишло завісив господар баламут з вівсом. Коні хрупають овес і обганяють довгими хвостами та ногами мушву. Господар понакривав їх ряденцями.

До тої фіри належить молодий лошак. Він гладенько вичесаний і добре підготований. Встромлює свою веселу голівку в баламут біля своєї мами, хопить у рот вівса і знову висуває її та хрупає.

Йому навкучилося стояти при мамі, котру від часу до часу пробує ссати, ходить поміж вози і знайомиться з другими кінсьми, обнюхує їх, пробує почесати зубами. Деякі коні з цього невдоволені. Вони кладуть вуха по собі, хмуряться наче б хотіли сказати: „йди собі геть, а то вкушу“. Лошак ніраз тим не обиджається і відходить до других.

З черги зайшов до дрімучої шкапи. Схилив голову до її сіна, понюхав і форкнув. Воно смерділо стухлиною. Відтак став обнюхувати шкапу. Вона й не ворухнулася, поки не натрапив на зранене місце.

— Тут мене не рушай, каже шкапа, бо мене болить.

— Чого ти така сумна? — питає, — на дворі так гарно, сонце світить та гріє так весело. То лиш зле, що в місті нема ніде травички зеленої, щоб поскубти...

— Чого я сумна? — каже шкапа, — а я тебе питаю, чого ти такий веселенький?

— А чого ж мені сумувати? Мій господар такий добрий, дбає про мене, його діти мене люблять, підносять мене кусок хлібця, бавляться зо мною, інколи покличуть мене в хату, а там так гарно, можу свобідно до всього придивлятися, а коли я дещо тягну зубами, то так сміються, що страх. Мене чешуть, водять до річки купатися... мені так добре і весело...

А у нас в селі є широке оболоння з гарною травичкою. Я попасуся, а відтак піддеру хвіст вгору і гуляю, гуляю, аж задихаюся, переганяємося з моїми ровесникам... дуже мені весело...

Шкапа зідхнула важко, підвела голову, обнявши лошак і заїрзала стиха...

— Веселись, синку, поки молодий, поки не наложать тобі хомути на шию і не заставлять тягти, аж хребет в дугу зігнеться...

— Овва! А як я не схочу, то не рушуся з місця, і стану фиркати ногами...

Шкапа пробувала засміятися і вишкірила останок чорних щербатих зубів.

— Ти так думаєш? А батіг од чого? Спарять так, що шкура лусне і мусиш...

— Хто б мене вдарив, то я б його вбив копитом. У мене вже тепер велика сила, а як я виросту так, як моя мама, то ще дужчий стану.

— І у мене була колись велика сила і не абиякий розумець, та нічого не вдіяла. Одного разу я зачепила парубка зубами за руку так, що аж кусок м'яса вирвала, другого я так вдарила копитом, що аж вивернувся. Та що з того? мене перемогли, вибили добре, і мусіла скоритися та робити те, що казали. Наш брат, від коли чоловік його опанував, став його невольником.

— Може то для того ти тепер така бідна, що ти людей кусала та била.

Я нікого не кусаю і не б'ю, тому і мене люде шанують.

Шкапа зідхнула знову.

— Ні, серденько, і я була лагідна, спокійна і до усіх привітлива, та як стали наді мною знущатися, заставляли мене до такої роботи, яка була мені не по нутру і не під мою силу, то я стала злюча. Я чула, як раз люди говорили між собою: „Якби коні знали, яка у них сила, то не вони нам, а ми їм мусіли б служити“. Як я таке почувала, то дуже зраділа, я була горда на те, що належу до такої сильної породи... Та що з того? Чи у нас є розуміння спільного інтересу? Чи можемо, чи уміємо ми з'єднатися в одне суцільне, щоб за одне стати і вибитись з під кормиги наших гнобителів? Не знаю, чи знайдеться між нами хто такий, щоб нас з'єднав. Хоч кажуть люди, що кінь то найрозумніша тварина між звірями... А кожне з нас мусить коритися своєму панові, чи він варт того, чи ні. А ті пани ссуть із нас кров, сотають жили, а коли висмокче із нас усю силу, тоді до живодера, дрючком по лобі, та й шкуру з нас знімають. Та ще опісля із тої шкури, на глум, шиють на нас шори та хомути...

Лошак заслухався, а відтак мотнув головою і каже:

— Не всім зле живеться, мені добре і моїй мамі і вуйкові, і нас господар шанує.

— Шанують нашого брата, поки він представляє силу робочу і грошеву вартість. Опісля ж іде з Петрового дня аж до палки живодера... Кажу тобі, синку, що ми найнещасливіша порода з усіх звірів... Наша доля поганша від долі свині... Так, так... Свиню годують добре, миють, плакають аж до смерті. Відтак штовхне різник ножем, хвилька терпіння і по всьому! А у нас це терпіння починається, коли ми починаємо старітись, тоді, коли б нам відпочити від труду за нашу щирю працю на нашого пана. І все йде до гіршого з кожним днем, з кожним тижнем... Якщо тобі не навкучилося послухати, то я розкажу тобі мою сумну історію, а вона така сама, як кожного нашого брата...

— Не навкучиться, послухаю. Моя мама мені ніколи того не говорила...

— Бо вона ще молода і доброго покищо господаря має... а може не хоче тобі затроювати молоді веселости таким страхіттям... Але кожного з нас така сама доля жде, хібащо через який випадок ми згинемо раніше і не діждемося палки живодера...

І я була молода і весела, жила безжурно у панській стайні. Мене любили, гладили, чесали, хлібом та цукром шанували, поки я щось була варта. Мене призначили і підучили до перегонів панських. То ж то життя було! Тоді рому мені не пожаловали, щоб мене підбадьорити. І я гнала з вихром на перегони. Мій пан вигравав на мені великі гроші за це, що я найшвидше добігла до мети. За ті гроші купив би десять таких, як я тоді була. Я чула як пан обіцявав, що мене до смерти держати буде у вигоді і я була спокійна про мою долю.

Тому то, коли я прислухалася, як мої товариші у стайні змовлялися, щоб панові виповісти послух, збунтуватися і вирватися на волю, я їх висміяла. Яке мені діло бунтуватися проти панові, коли мені було добре? Мені добре жити в теплій стайні, коли мене чешуть та миють, гарним вівсиком годують. А на волі прийдеться жити самою травичкою та й то лиш вліті, а зимою голод, та ще і студінь, дощі, сніг... Нащо мені цього, нащо шукати собі біди? Даремне мене уговорювали, що це спільне діло усіх коней, що треба держати з гуртом... Показували мені на стару сліпу дершкувату шкапу. що воду до двора возила... Ну то що? я возити води не буду... Тоді всі коні змовилися одної ночі порвати ланцюги, вивалити копитами двері і вийти на волю.

Коли вже розпочали це бунтівниче діло, я стала страшно їрзати на тривогу, бити копитами на гвалт, поки не побудила машталірів. Вони прийшли в стайню, присмирили бунтарів канчуками і все заспокоїлося. Мене похвалили перед паном, що я їх побудила в пору. Пан мене за це гарненько погладив і дав повну жменю цукру. Мої товариші на мене ремствували, та я собі не брала цього до серця, бо я була певна моєї долі.

Аж стрінуло мене перше нещастя.

У мене була дочка. Яке то було миле та любе сотворіння, як я любила це ніжненьке лошатко! Як вона піросла і прийшла до розуму, то була мені найкращою подругою. Я бажала собі, щоб ми обі до смерти не розлучалися. Аж одного разу зайшов мій пан ще з якимсь другим у стайню. Довго він оглядав мою доню, щось з паном довго балакав, опісля давав йому якісь гроші. Опісля вивели мою доню зі стайні, і я її більше вже не бачила. Страх, як мені жаль було за нею, як я побивалася, як мене боліла ця розлука. Я чула відтак, як машталіри говорили між собою, що пан мою доню продав і взяв за неї великі гроші. Мене опанувала розпука. Я плакала, посумніла, не хотіла їсти. Пан привозив до мене лікаря, а відтак приблизився сам і став мене пестити та гладити. Мене опанувала велика злість і я вирішила помститися мійому кривдникові. Я давніше лизала панові руку, коли він мене гладив. Тепер я схопила його за руку зубами і вкусила з усієї сили. Опісля говорив машталір, що до пана привозили лікаря з міста. Я не жалувала його, ні того, що зробила. і я вирішила помстувати ще і при нагоді зацідити його копитом в серце. Я його страх не злюбила, що він так немилосердно зранив моє материнське серце. Але і пан помстився на мені. За два

дні мене осідляли, вивели і передали економові. Мене знову узяла злість. Щоб на мене сідав такий нешкрептаний череватий економ! На мене сідали при перегонах джокеї, легенькі мов пірце, а цей черевань як на мене всадився, то аж застогнала. Не діждеш! Ех! як не стану дибки, як не скочу в бік, а пан економ вже на землі стогне. Тоді перший раз мене вибили канчуками, здорово вибили. Мое ніжне тіло від того мене дуже пекло. До того ще через два дні не дали мені їсти, хіба води. Я так була голодна, що гризла зубами жолоба... І я мусіла улягти. І тоді то нагадали мені другі коні, що я не хотіла до них пристати. „А що?—говорили,—урвалася тобі панська ласка? чому нас не послухалася?

Економ товкся на мені цілими днями в дощ і спеку, і я мусіла це терпіти.

Аж зглянулася наді мною доля. Приїхали якісь військові і мене у пана купили.

Жаль мені було виходити з панського двора, де я уродилася і стільки любих хвиль пережила. Та хай там! Піду у світ та може доведеться стрінуги де мою дочку.

У війську мені було краще жити, як під економською нагайкою. Мені давали добре їсти, чесали, мили. Там мене записали у реєстр та кликали „Клярою“. Мене сподобав собі один старшина і взяв собі. Добрий був чоловік, пестив мене та цукру давав, і я його дуже полюбила. Коли на мене сів, то я під ним танцювала на радіощах. І служба мені подобалась. Бігати, то моя радість. При тому музика грає, сурма сурмить, і я так навчилася розуміти сурму, як людський голос розуміла.

Прийшла війна і ми всі вийшли з того міста, котре мене зразу лякало. А війна, мій синку, то така страшна річ, що я тобі того з'ясувати не в силі. Гримать гармати, свищать кулі, люди падають мов підкошена трава. І нашому братові приходиться випити гіркої. Як зломить ногу, то ще добре як хто змилюється і кулю в голову пішло, а то приходиться здихати кілька днів, поки живого в землю закопають. Та я на це нічого не зважала. Засурмлять до атаки, то я несу мого пана вихром, поперед усіх. В такий одній атаці я почувала, що мій пан впав з сідла. Мені на сідлі відразу полекшало, здавалося мені, що полечу кудись в хмару... Завернула я, заїржала, і стала поміж трупами та раненими людьми та кіньми за ним шукати. Нарешті знайшла. Лежав горілиць, а з грудей жбухала кров. Я стала над ним і сумовито заїржала. На мій голос він розплющив очі і болісно до мене всміхнувся. Як би то йому допомогти? Якби він на мене сів, то я б його вихром винесла з того пекла у безпечне місце. Та він сердега і руки не міг піднести... Я прилякнула перед ним і приблизила мою голову до його лиця... Він мене поцілував в ніздря, як це не раз робив і застиг...

А тут все кулі свищать і кілька мене зачепило. Хоч кров із мене сходить, то мені байдуже, коли мого доброго пана не стало, і мені жити не треба. Нарешті бій перепинився. Прийшли жовніри і стали збирати ранених на носилки. Трупи стягали в одне місце, щоб їх поховати. Мені позав'язували рани і повели, насилу повели, геть далеко, бо я не хотіла від мого пана відступитися. Там у тому місці було багато ранених коней, і мене стали лікувати. Та коли мені рани вже погоїлися, визнали, що я нездатна до служби і мене продали якомусь звощикові. Тепер вже справді пішло мені з Петрового дня. Мені заложили шори, а я ніколи в упряжі не ходила. А

мій новий пан не жалував мені батога, а за те жалував вівса і гонив мною мов собакою і день і ніч. Найгірше приходилося стояти цілими годинами на спеці або дощі, на вітрі та морозі.

Нарешті я стала спотикатися і падати. Звозчик проклинав мене і бив немилосердно, а нарешті продав мене возієві порожніх бочок, де якраз тепер служу. Вибили мені одне око, підбили друге так, що мало що бачу. Коли б швидко і на те друге око 'осліпнути, то не бачила б, коли мене поведе живодер та й вб'є палкою...

Шкапа задумалася і понизила голову. Лошак стояв біля неї і скубав її зубами по шиї.

— А ти, сину, гадаєш, що з тобою інакше буде? Побачиш...

— Як бачу, то людина є зла...

— А ти думаєш, що між людьми інакше водиться? Я свого часу, коли жила у панському дворі, придивилася добре, як ті пани живуть, скільки вони видають на своє вигідне життя, а скільки марнується добра, що можна б других вижити... А знову тепер придивилася, як живуть бідні люди по тих ріжних переулках та ямах, які вони називають хатами. Скільки там нужди, скільки там бідноти, калік, хворих серед гною, студені... і ніхто, ніхто над ними не змилюється, ніхто не спішиться допомогти. А ті всі каліки та немічні, що тепер руки по милостиню простягають, були колись дужі та здорові, працювали на тих, що їм тепер аж з горла перебивається. Працювали поки з них уся сила вийшла. Наша доля лиш тим краща, що нас візьме колись живодер і вкоротить нашу муку, а їх то і живодер не сміє брати, поки не погинуть під тином...

Лошак стояв і мотав головою, не довіряючи, щоб це була правда...

Його закликала мама, і відскочив, та пішов собі геть... Шкапа думала далі, похнюпивши голову...

Бачив я одного разу, як живодер провадив на мотузі стару шкапу. Вона була висока, очевидно, расова. Оба ока повибивані, і лиш ями пусті світилися. Усе тіло поранене, страшне, запаршивіле. Ноги покорчилися. Ледве волокла ними кульгуючи...

Мені закрутилися сльози в очах...

Львів

А. ТУРЧИНСЬКА

ВЕЧІРНЄ

О нижче, нижче,
схиляйся вечоре рожево-опалевий!..
Твої уста, твій пах вишневий
Відчути хочу ближче.

Сьогодні я химерно — лірна.
Я хочу марева фантазій,
Шепчи мені, співай.
Я настроям твоїм — покірна.

Навколо мене стугоніє місто,
Мені здається, то хлюпоче море,
А вітер лагідний між листом
Баляди дивні творить.

На вулицях якісь співці мандрівні
Мов відгомін далеких трубадурів.
І тане день, як сніг блакитнозірний
Під гру бандури.

О нижче, нижче, вечоре хороший!
Хай гладить легіт серце ніжно,
Вже в небі місяць грає білосніжно,
Мов хвиля срібна в Черемоші.

Вже марять містом чорні тіні
І кам'яниці гейби скали,
Учора зграї журавлині
Над містом пролітали.

З яких країв?.. Для них нема кордонів!..
Несли з собою пах смереки,
Приймав мене їх спів далекий
Тоскним струменем холодним!..

ПАВЛО НЕЧАЙ

МУХИ*)

ПОВІСТЬ
ЯКІВ ХРИСТЮК

Василь зідхнув, і лагідним струмком полилися його прості, щирі слова :

— Був собі хлопець,— підліток. Пас чужі вівці з ранньої весни й до пізньої осені. Мок на дощах, сох під сонцем, слухав жайворонків, гриз черствий хліб з цибулею і мав за те свитину та чоботята на зиму.

Далі підріс, на парубчака вирівнявся.

Уже він овець не пасе, а став у строк до сусіди. Був сусіда багатенький.

Прослужив хлопець літо та й заробив двадцять карбованців. Пожурився вдох з дівчиною (бачите, у нього була дівчина і готувалися вони подружитися в-осені). Пожурилися, кажу, вдох, що мало карбованців тих на весілля та на нове господарство.

Парубок і каже :

— Піду я, Устино, світами. Зароблю сотню карбованців, тоді підемо до попа !

Заплакала дівчина й нічого йому на те не сказала.

Прийшов парубок до батьківської хати та :

— Благословіть, каже, тату, і ви, мамо,— піду на заробітки. Може де в строк стану.

Нічого не сказав батько, тільки швидко вийшов з хати. Утерла мати кулаками очі й укинула в торбину синові хлібину та дрібок соли.

Погладив парубок по головах менших своїх братів, потюпцясь біля порогу й пішов з хати. Озався до батька в повітку, де той торгтів, свиснув до Сірка й пішов. Звертаючи за ріг вулиці, озирнувся і загледів матір : стояла на вулиці біля воріт і мовчки дивилася ; на тину сиділи братіки й ніби гулькнула через ворота батькова шапка.

Потупцясь парубок, мов украв щось, і рушив. Пішов та й мов у воду.

Не дождалася дівчина парубка, до попа йти. Пішла по наймах, бо ніхто не сватав більше убогої, а може й не хотіла йти заміж, сподівалася все на свого першого парубка.

Не дождалися і батько з матір'ю свого найстаршого, своєї помочі. Підріс середущий,— на нього надії поклали.

Років через два бачили люди парубка десь у економії, а під осінь того ж таки року, один чоловік нібито бачив його в далекому місті: сидить парубок між босяками під рундуком на базарі. Дощ січе, холод кістки проймає, а вони ледацюги (так казав той чоловік про

*) Почат. див. „Червоний Шлях“ № 3, 1929 р.

босяків!) поскоцюрювалися під рундуком,—той у жілетці, той в одній сорочці,—у карти грають. І парубок той,—замучений такий, худий,—між ними, банкує:

Озався чоловік:

— Чи це не ти часом, Якове?

Так босяки так залаялися, що чоловік довго тікав поміж крамницями не озираючись, слід замітав.

Може чоловік і помилився, може то й не Яків був, а інший парубок, на Якова схожий.

Уже щось чи не через п'ять років бачили дівчата та хлопці Якова в одному місті, на цукроварні, в Харківській губернії.

— Служить, переказували до батьків Яковових,—за чорноробочого. Вантажить та підмітає. За дім і не згадує, тільки спитав раз за маленьких братів. Про батька, матір, про дівчину свою Вустину, хоч би слово закинув. Усе мовчазний, сердитий. З прикажчиками коли заведеться,—очі як у звіря горять йому, на виду почорніє, піна на губах,—господи страшний! Який парубок дома був—дівчина, а не парубок.

Слова нікому накливо не говорив.

Не шанувався на цукроварні,—прогнали взимку.

Тієї ж таки зими і я з ним зустрівся...

Робив я тоді на машиновому заводі в Харкові. Якось іду з роботи, а в заводському дворі, бачу,—новий чоловік вештається, залізчяча зносить у купу. Здоровий такий парубок. Торкнуло мене:—ой, десь бачив я його!

— Здоров, товаришу, поздоровив його,—недавно служиш тут? Щось я тебе не бачив.

Кинув він залізчяча на купу, утер лоба.

— Здоров, одказує,—може закурить маєш, бо вибився я з тютюну. На роботі в заводі недавно—сьогодні вперше. Поденно найняв мене прикажчик під рундуками. Залізо зносити. За четвертака на день, сволоч чортова, найняв, і то спасибі моему батькові, що здорового мене уродив. Інші босяки по двадцять копійок годилися робить, так не схотів прикажчик.

— Вас, чортів, каже,—перша залізняка задушить. Ще під суд підведете за п'ятака...

Закурили ми, погомоніли трохи, а тут наглядяч виткнувся, то я і пішов.

Може через тиждень,—бачу Якова уже в заводі, у збірному цехові коло підойми.

Вантажить рейки з другим парубком.

— Служиш уже, Якове?

— Служу та не знаю, чи довго служитиму. Прикажчик покищо добрий до мене,—дешево беру, а роблю за трьох. Поденно й досі. Розсердиться—прожене!

Цілий день не виходив з думки мені Яків.

Якось до душі мені припав... Чи не через те, що і я таким самісіньким шляхом потрапив до заводу, як і він.

Надумав я: не інакше „рижий“ (прикажчик) хоче з Якова могогорич потягти! Усі нові робітники платили йому могогоричем за службу. Поговорив я з нашими хлопцями: так і так „рижому“ той... сами знаєте...

— Що ж... такий уже порядок, щоб кожного з нас вихрищувать з босяка на робітника в пивні... Починай, Василю.

Підговорили ми „рижого“, і просто з роботи—гайда в пивню. Випили пива. Торкнув я Якова,—він горілки звелів подати і закуски. Годимо болячці.

Упився прикажчик, червоніший од чуба свого став, цілується лізе до мене.

Підсів я ближче до нього з чаркою і завів :

Ой, п'є козак, п'є,
Бо в козака гроші є...

Любив я колись співать, а ще дужче ота рижа сатана любила слухать пісні.

Що то людина! Яка уредна буває для другого чоловіка,—звір! А й у неї єсть десь у грудях закуток, де квітки ростуть.

Уредний, дуже уредний чоловік був наш прикажчик, а заспівай йому п'яному про козака п'яницю та неньку козакову стареньку,—губи йому одвиснуть, слина тече, сльози капають, сам—дитина мала, у котрої цяцьку видерли з рук.

— Брате Василю... (до мене так!) Брате... якби ти знав мою душу...

Бачу,—розкис чоловік. Я йому на вухо :

— Климе Петровичу... У всякого чоловіка є виразка на душі. І не загойти її нічим і ніколи...

— Істинно... істинно, Василю... болячка. Рве, болить, а не гоїться...

Я своєї :

— Та ще ж то й нічого, Климе Петровичу,—сама болячка. А коли ще до того—їсти нічого! Коли нужна сорочку об'їдає,—тоді вже не життя... Шукай тоді найглибшої річки.

— Істинно, Василю...

А я :

— Хоч би й оцей чоловік—Яків. Орел, а не парубок! Із дуба найміцнішого витесав його батько й пустив по світу нужу годувать під рундуками. Робота в його руках горить, та роботи тієї нема.

Клим Петрович надувся і довго про щось думав.

Надумав :

— А-а... він же служить...

— Що то за служба, Климе Петровичу? Поденно. Сами знаєте: сьогодні служить, а завтра під три чорти. З отакими руками, з отакою силою під рундуками гнити між босячнею?

Клим Петрович скрушно хитнув п'яною головою :

— Правда... істинно... Яків парінь хвасонний! За двох управляється.

— Так ви б, Петровичу, поговорили в конторі... Може треба такого чоловіка. Яків вам оддячить. Він хлопчина свій...

— Істинно... мимрив прикажчик,—треба... треба у збірний цех робочого... Да... Яків підходить. А скільки даси?

Яків зам'явся... Тоді я до Клима Петровича :

Ой, п'є козак, п'є,
Бо в козака гроші є.

— Що ви, Климе Петровичу, не знаєте? Хіба вам перший раз з нами діло мати? Усі твої можна сказати,—хрещеники! Чи може которий не подякував?

— Молодці... Ну, а що він тобі таке, Яків,—родич який?

— Та ну да ж, Климе Петровичу. Усі, хто бив воші під рундуками — усі родичі. Мати наша — сила наша, станок заводський — батько, пляшечка — сестриця, чарочка — коханочка. Не знаєте?

— Сам з таких... Заспівай, Василю, про козака.

— То як же з Яковом?

— З Яковом? Добре... Тільки не обдуріть, чорти, бо вилетить тоді, в один щот.

— Браво, на ура Клима Петровича. Пива! Горілки! Хрещається раб божий Яків — босяк нещасний, безробіткою голодний!

— Нехай буде... Яків Христюк!

— Правильно... Охрестили. Пий, Христюк!

Ой, п'є козак, п'є...

Пили й співали всі...

Другого дня Якова записано в штат до збирального цеху. Прикажчик потім признався, що давно треба було одного підручного в збиральний цех і він націлився сам був узяти Якова, тільки чекав на Яковів могорич.

Повеселішав Яків, а зо мною так потоваришував, неначе ми зроду-віку вкупі жили з ними.

Щира душа був Яків. Полюбив я його. Узняв до себе, жить: одно, що вдвох дешевше мені було платити за кімнату, а друге — не приймав ніхто Якова на квартиру обірваного й без грошей.

Якийсь він не такий був як інші. Щирий був. Що думав, — те й говорив у вічі. Світа багато побачив, лиха зазнав за п'ять років своїх блукань по заробітках. Оповідає мені про все, як з дому пішов, і де ходив. Оповідає, а сам регочеться. Аж сумно! Сумно, коли чоловік регочеться сам з свого нещастя!

Оповідає, мов про моє життя.

І дивиться, босякував, голодував, а грамоти навчився.

— Між босяками, каже, були такі хлопці, котрі й кзамент здавали. То один, то другий мені підкаже, — і читає навчився. Випросю, говорять, у крамаря стару газету та й читаю...

Живемо ми з Яковом довгенько. Уже й великдень минув. Товаришували, — братами рідними стали! Що на душі, те й викладаємо один перед другим. Помічаю: почне про братів малих та й задумується. Щось ніби таїть од мене.

Раз отак довго лежав Яків на ліжку, — дума, мовчить. Хотів уже я питати, чи не занедужав? Чую, — озивається:

— Ти не спиш, Василю?

— Ні, кажу, — не сплю. Згадав то се, то те. Багатію думками. А що хіба?

— Нічого... Я так.

Бачу, хоче щось сказати, та чи соромиться, чи боїться. Устав і давай ходити по хаті. Від вуличного ліхтаря світ падає до нас у вікно, то мені й видно, як став Яків серед хати, здавив долонями голову й заляк на місці.

Жаль мені стало мого товариша. Якесь горе велике носить на серці та не має з ким його поділити!

— Говори, Якове, озиваюся до нього, — може полегшає. Чи може не віриш мені? Сів він до мене на ліжко та так жалісно:

— Скажи, Василю. Чого одні люди — багаті, не роблять нічого, не мучаться, ласо їдять та п'ють, а інші за карбованець увесь свій вік запродають і старцями помирають?

Мене так і підкинуло від його слів. Душу мою струснув Яків своїми словами.

А Яків :

— Покинув я батька-матір у злиднях з малими дітьми. Пішов заробить сто карбованців... Я тобі брехав, Василю, що то сто карбованців для батька хотів заробить. Ні. Для дівчини! Для однієї дівчини. Думав одружитися з нею. За рік, за два,—казав,—повернуся, Вустино, до вінця обоєчко підемо.

П'ять років ходив. Голодною собакою зазирає до багачів у двори. Та не склав сто карбованців, тільки за кожною латкою по сто, як не більше, вошей. Де я не ходив, яких якономій я не пройшов, скільки лантухів переносив на пристанях з лапачонами, до яких, до яких заводів не заходив! І скрізь нашого брата, мов черви, лежить купами голодне босяцьке тіло коло заводських брам, по-під рундуками на базарах, по пристанях—вигрівається на сонечку, чухається. Така велика сила, що якби встала та взялася та отаку-о велику, велику підвагу, то перекинула б землю, як поганенький віз-тарадайку.

Та ба. Роботи немає.

Що заробив ув одному місці, у другому проїв.

Пощастило було мені в одній цукроварні.

Заробив трохи. Та заїв мене прикажчик. Змій—не чоловік до людей був. Не втерпів я раз і заїхав йому по зубах.

Вигнали мене ще й у поліції посидів.

Пішов до босяків. У гурті не так сумно. Хоч і смерть, так на на громаді, як той казав.

Крали, роздавали... інші... Я... не міг! Не міг,—розумієш? Розум каже :

— Що ж більше чинить, як не дають чесно заробить?

Щось, з душі, шепче :

— Хіба для того ти пішов з дому? Хіба на щастя піде тобі чуже добро, як уб'єш ти людину, набереш грошей і одружишся з Вустиною? Окошиться чуже добро, як не на тобі, то на дітях твоїх. Зароби чесним трудом, пожив свій труд спокійно та щасливо. Твій батько, твій дід лозини чужої не зачепили, бо то чуже. Хіба ж ти таке вже ледащо, що й злодієм можеш стать, душогубом?

Босяки стали позирать косо на мене : не краду, не грабую, не п'ю, ходжу по дворах,—тому погріб викопаю, тому яму вичистю, тому дров наколю.

— Шпиг чортів,—чую балачки серед босяків,—пришить треба!

Посичать п'яні та на тому й край. Ніхто справді не мав мене за шпига. Дивно було босякам, що я чесний, а може й заздрили : е ще чоловік серед них, которий не зрадив сам себе.

Не стало мені супокою. Серце одно товче,—розум інше : чого інші в шовках, у хвайтонах їздять, годовані, мов на заріз, не роблять нічого? Розум : чого ж так? Може в них можна вкрати, може такого не гріх ограбувати? Він же не наш брат, селянин, которому курка тяжко затружена, бо мірка проса коштує відро поту.

Серце:—не зачепи чужого!

Розум:—Не мучся. Не муч дівчини вигляданням тебе з наймів, бо втрапиш її, а другої такої вже не буде ніколи... ніколи! Як не буде вдруге молодих літ!

Може й пішов би красти... Не знаю! Та нагодився на той час рижий, Клим Петрович, найняв мене на завод, на поденну.

Скажи ж мені, Василю, чого воно так, чого є багаті й бідні? Сказать, наш хазяїн: завод має, машини вироблює,—молотилки, косарки, сівалки. Сотні робітників день-у-день, зраня до ночі працюють на заводі... Де ж хазяїн? Чого він не робить? Чого я мушу робить, і робить на нього, голодують, не допивать, шкодують собі на теплу одягу, щоб скласти за рік другий ту сотню карбованців, що мені вони потрібні? А як захворію? Як виженуть мене з заводу? Знов до босяків? Та вже ж я не парубок, уже ж я не дитина, уже мені надокучило годувать себе надіями! У нас на селі такі, як я, на двадцять шостому році, дітей повний запічок мають, а я тішу себе й досі тим, що через два роки повернуся до своєї дівчини, тоді, як голова в неї почне сивіти по наймах або пішла вона світ-за-очі, надокучило мене виглядять.

Сто карбованців! Що тих сто карбованців нашому хазяїнові? Раз повечерять!

Піди ж до нього, скажи:

— Дайте мені, хазяїне, сто карбованців. Сто карбованців,—для двох людей їхнє щастя!

Ха-ха! Проклят буду, коли не покличе хазяїн поліції і не посадить тебе в часть. Щоб прохмелився!

Я, Василю, пробував уже. Дурний був. Торік копав яму в одного панка. Такий добрий панок,—усе коло мене крутиться, розпитує.

— Звідки... та чого... та як?

Пузатий-о! Через усе черево золотий цеп, фунт мабуть важить. Часи золоті. Костюм на ньому суконний, добрий.

Усе розпитує мене та скрушно головою хитає.

Узяв жаль мене за серце. Розповів я йому все.

Самому шкода себе стало, так розповів!

Посмутнів мій панок, зідхає, очі почервоніли.

Серце в мене затремтіло, ноги затрусилися.

— Дай, думаю,—попросю. Може цей добрий пан носить з собою моє щастя. Може він дасть мені сто карбованців, бо що йому сто карбованців, коли в нього дім стотисячний може, сад—ціни йому не добереш, будівлі всякі—багач!

Здушило мені горло... Хочу сказать,—язик не повертається.

Заплющив я очі й сказав. І досі горю від сорому, як згадаю.

Сказав я своє прохання до нього й немов порожній лантух став, витрусилося з мене все. Ні думки в голові,—ні сили в руках, стою в ямі, хитаюся.

Чую,—посвистує. Підвів я помалу голову догори,—немає коло ями мого доброго пана, пішов у сад, посвистує весело, руки в кишенях.

Зліг я на стіну в ямі, бо був би впав,—такий безсилий став.

Чи довго простояв,—біжить до мене наймичка.

— На, парубче, четвертак за роботу та йди собі. Пан сказав,—не треба більше копать ями.

Да... Виліз я з ями, матюкнув на наймичку, потоптав ногами панський четвертак і пішов. Напився перший раз з босяками.

Іноді мені здається, що серед босяків безпечніше, ніж серед отих, що в шовках ходять. Босяк страшний поки голодний; напився, наївся,—він тобі як мала дитина став.

Ті ж—у золоті, годовані,—дивляться на тебе завжди так,—от-от ковтне тебе з усіма твоїми манатками, з усіма вошами!

Я до них придивився. Наймає, бувало, отака сука при золотих часах попилять і порубать йому дрова. Дров тих повна повітка,

сажнів п'ять, а він наймає нас на око, не од куба, а на око, і божитись, що дров — не більше як півтора куба, — „сам міряв“.

Божиться перед нами, хоче одурити нас, босяків, котрі на око знають, що дров не півтора, а п'ять кубів, знають, скільки полін навіть у тій купі.

І дає він нам за ті „півтора куба“ — півтора карбованця на всю партію, на три парі босяків. І не зразу дає. Дає карбованець і тридцять п'ять копійок. Набавить п'ять копійок, а за останній гривеник торгується, поки ми плюнемо й рушимо з двору. Тоді набавить той гривеник.

Голодні, хитаючись, — пиляємо, рубаємо, — в очах золоті мухи. І за цілий день не вишло скибки хліба. Висотуємо, як прокляті, з себе жили коло тих дров і одержуємо увечері неодмінно подертий карбованець, той, що його панок тикав уже скрізь та ніхто не схотів брать. Ми беремо, бо покличе городовика: не беруть босяки царських грошей!

Через те й пили босяки. Пропивали за мить весь заробіток. Похмелялися ж за ті, що витрушували вночі з кешені того самого Юди, як попадався. Самі собі платили хлопці за п'ять кубів порубаних дров.

Чого воно так?

Яків рвав на собі чуба й стогнав. То ж наболіло йому дуже.

Почав я потішати Якова:

— Це мине, Якове; і я колись рвав на собі чуба, і я питав людей, — чого воно так на світі? І вони мені сказали.

— Сказали?!

— Так, Якове, — сказали. Вони кажуть усім, хто про те питає... Ходімо!

Треба вам сказати, що й у мене була своя таємниця від Якова, як у Якова про дівчину Вустину від мене. Яків ховав од мене свої надії на щастя, і я ховав од Якова свої надії. Тільки мої надії були інакші, і крився з ними я від Якова, бо не допевнився ще був, що за чоловік Яків, чи мовчатиме він, коли треба буде.

Сьогодні ж похвалився він мені про свою журбу, — чого так, що одні люди багаті, а інші бідні, — упевнився вже я, що мій товариш Яків дійшов до тієї межі в житті, що через неї і я недавнечко тільки переступив. Упевнився я, що треба допомогти тепер Якову по-товариському, як і мені допомогли товариші мої.

На вулиці я сказав:

— Ми підемо, Якове, до тих людей, котрі скажуть тобі про все. Яків мовчки йшов. Думав.

У брудному далекому завулку край міста ми зайшли в хату-розвалище.

Велика та стара була та хата, вікна позабавано.

Поблукали в темних сінях, хоч я шлях добре знав, і увійшли в хату.

У великій, довгій кімнаті було досить ясно од гасових ламп, що висіли по стінах. На перший погляд кімната нагадувала або пивню або ж школу. Накурено було і людно, як у пивній, урочисто, як то буває в школі.

На ослонах сиділи чоловіки й, зрідка, жінки. Коло столу стояв літній чорнявий, з бородою і в окулярах, чоловік. Він мабуть тільки що говорив, бо стояв з піднесеною догори рукою і повернувши до нас голову. Усі, хто був у кімнаті, застигли головами до чоловіка в окулярах, обличчями до нас з Яковом.

Вони всі допитливо й похмуро дивилися хвилину на нас.

— Ага... товариш Матвій. Кивнув до мене чоловік в окулярах... Ти б все ж краще стукав у двері.

Я кивнув на Якова:

— Наш!

Голови заспокоєно повернулися до товариша в окулярах. Ми з Яковом сіли на порожній лавці в кутку.

Чоловік в окулярах говорив. Сьогодні була звичайна лекція з політграмоти. Чоловік в окулярах, — тов. Борода, — оповідав про різницю між більшовиками й меншовиками.

Слухачі, — то були робітники з нашого заводу та з канатки.

Лекція скінчилася і слухачі сунули до тов. Бороди.

Яків здивовано й похмуро озирав кімнату.

— Попався, Христюк?

До нас підійшов Кость і поздоровкався. Кость — робітник з нашого заводу й був з нами в пивній, коли христили ми Якова. Ще тоді в пивній Кость прозвав Якова Христюком; з тим прізвиськом Яків і досі живе.

Сів Кость коло нас та до Якова:

— Що, браток, до нас пристаєш? Добре діло. Нашому брату, робочому, організація, — перший параграф життя. Одного, брат, закликають. От який ти, виперло тебе лопухом на гної, а коли ти один, то всяка невірна рижа собака загризе тебе, ще ти й винний будеш. Тут, Якове, наших хлопців багато.

— Братва, — гукнув Кость, — топайте сюди, Христюк прийшов до нас миропомазуватись!

Хлопці підходили, здоровкалися до нас.

Більшість знали Якова.

Підійшов і тов. Борода.

— Новенький? Він запитуючи глянув на мене поверх окулярів, мовляв, що воно за здоровило?

Одійшовши з тов. Бородою набік, я коротенько оповів, що знав про Якова, додавши свої думки, що слід Якова затягти до нашого гуртка, нехай послухає, повчиться, а що він надійний — я ручуся.

— Добре... Нехай ходить на лекції... Я поговорю в комітеті — згодився тов. Борода.

Був час розходиться. По двоє, по троє розходилися робітники. Вийшли й ми з Яковом. До самої нашої квартири Яков мовчав. Лежачи спати, зирнув на мене, покрутив головою.

Уранці, ідучи до заводу, Яків косо зміряв мене очима і запитав:

— Банда?

— Яка банда?!

— Ну, а ті... що вчора? Нальотчики?

Я од несподіванки зареготався. Яків почервонів.

— Ти чого іржеш? — спитав і, сплюнувши, пішов у завод.

Сміх захряс мені в горлі. Уколола думка:

— Чи не шпиг часом Яків? Треба ж не спускати його тепер з очей... До вечора.

Нагнав Якова в заводських сінях і назирці за ним увійшов у збиральний цех. Сповістив Костя (Кость працював у збиральному цехові):

— Наглядай за Яковом... Чогось закомизився... Слідкуй, куди ходитиме сьогодні.

Гудок загув до роботи, і я пішов у свій фразеровочний цех, де недавно почав працювати.

Цілий день думки про Якова не давали мені супокою. Аж майстер нагримав на мене:

— На похмілля, Василю, сьогодні, чи чого наче очмана плутаєшся по-під ногами?

Схаменувся я, почав обдумувати пригоду з усіх боків:

— Ну, нехай шпиг Яків. Моя вина, що помилку зробив... Яюсь виправимо...

А в тім — не може бути.

Хіба б же шпиг так швидко себе виявив? Невже йому не кортіло б довідатися про більше?

Що ж тоді трапилося з Яковом? Чого він розсердився і назвав наш гурток бандитами?

Ні, — щось не зрозумів Яків... Не може бути, щоб такий одвертий чоловік був зрадником.

Треба з ним ще поговорити.

Насилу допленталося сьогодні сонце до тієї точки, коли заводський гудок сповіщає шабаш.

Збіг я в збиральний цех до Костя.

— Ну, як, Костю?

— Ні чорта подібного, — одказує Кость, — ти, Василю, краще очі собі продери. Нікуди Яків не ходив і до їжі не брався. Щось думає все. Ні з ким не балакає. Може захворів?

Одлягло мені од серця. Пішов до Якова. Саме одягається додому йти. Озиваюсь:

— Чи обідатимемо, Якове, дома сьогодні, чи де підемо? Од учорашнього обіду трохи залилося.

— Про мене. Мені їсти не хочеться.

На вулиці я приступив до Якова:

— Кажи, Якове, що з тобою сталося? Не шуткуй. За такі слова, знаєш, по голові не гладять.

Яків став серед вулиці й стиснув кулаки:

— Ти, Василю, не лякай. Не таких бачили!

— Тьху, чорт!

Дійшли мовчки до квартири. Яків мерщій до свого манаття, — зв'язує у вузол.

— Якове...

Яків зв'язав свої манатки у вузол і тоді повернувся до мене.

— Що? Не бійся, — я не викажчик. Чорт вас усіх бери. Бандуйте. Один чорт: босяки під рундуками, а ви по своїх свинушниках. Я з вами не піду нальоти робити — ні! Шукайте дурніших.

Бачу, — круто щось учиняє мій Яків, коли б і справді халепи не наробив, халепи по-дурному. Давай заспокоювать:

— Слухай, Якове. Жили ми з тобою душа в душу мало не рік; чи ти бачив од мене яку кривду, чи скривдив тебе хто з хлопців заводських? Ні. Хто допоміг поступити на завод? Ми. Невже ж ти думаєш, що ми хочемо підбити тебе на щось лихе?

Нумо поговорімо по-доброму, по-товариському. Скажи, що тебе мучить? Може ж ти помилився...

Не можна ж так згарячу вікна бити.

Подумав Яків і сів до мене, — почав:

— Що ж, — я скажу все, Василю. Топак, тов. Матвію, здається, так тебе вчора звали на зборах у тому кублі?

— Ну да... Так мене там звуть. Нічого дивного, доводиться змінювати ім'я, щоб безпечніше від шпигів було.

— Я не дивуюся, Василю... Да... Так чув я про вашого брата, про більшовиків... Терся по-між народом і багато про дещо чув, і кажуть про вас от що: більшовики, то єсть жидівська партія. У тій партії состоять жиди всього світу,— і американські і гапонські і китайські.

Словом—усі. І нашого дурного брата заманюють у свою банду й перехрищують у свою віру. Як перехристять, дадуть друге ймення, тоді—квит! Або служи їм, або уб'ють.

Один босяк мені божився, каже, цілу пригорщу золота давали, щоб я пристав до них. Я пристав, а як повели перехрищувать,— попростався до вітру на двір. Тут ухопив за машинку того, що вартував коло мене, задушив його, а сам як дременув, так аж на Кавказі опинився за тиждень.

Да... От вони зберуть собі партію і ходять ночами, нальоти роблять на банки, на каси та на багачів: збирають багатства. Як зберуть до своїх рук багатства всього світу, тоді закуплять панів, урядників, генералів і наставлять над усім світом свого жидівського царя, а всі народи перехристять у свою віру.

Тільки, брат, руки короткі.

Доволі з нас, що на своїх панів робимо.

Тепер я не знав уже, що казати Якову. Ніколи в голові собі не покладав я, щоб Яків отаке міг подумати про наш більшовицький гурток.

Бачу, розумію, що Яків наслухався доволі босяцьких байок і заплутався тепер у них, а як його умовити не вірити байкам, як йому сказати правду про нас, щоб він повірив мені—не знаю! Не вмію доказати йому, що й до чого, бо й сам недавно в гуртку, тільки почав політичне навчання, тільки почав прислухатись.

Бачу,—треба чоловіка з головою до Якова, щоб розжувать йому про більшовиків, треба на ділі показать Якову, що більшовики гуртують робітників до боротьби з нашими хазяїнами—капіталістами, до боротьби з царським урядом, до боротьби за владу... Про те я чув, знав сам, а як запевнить Якова, що справді так воно.

— Перейду я десь на іншу квартиру,—встав Яків,—за мене не бійся... Мовчатиму. Хай на вас халера! Робіть, що хочете, та дайте мені спокійно заробити мої сто карбованців, дайте вирватись від вас додому, в село. Байдуже, пануйте, поїжте один одного, тільки не ставайте на моєму шляху.

— Почекай, Якове... Зажди трохи...—Мені було дуже шкода мого товариша, що наосліп робився моїм ворогом, ворогом тих, хто дбав про визволення його й дітей його з тих босяцьких блукань без роботи, без долі.

— Слухай, Якове... Ну тебе під усі чорти! Не будь ти дурнем. Ні чорта ти не знаєш. Розумієш, ні чорта!

— Ти ж темний, як ніч. Роботи немає—проклинаєш увесь світ. Хочуть допомогти тобі—на стіну дерешся. Твоя байка про жидівські комітети та про жидівського царя такаж дурна, як і ти! Ти не хмурся, я тебе не злякався. Та жаль мені тебе, жаль, сволоч ти паршива, шпана нещасна, жаль, бо і я був такий як ти. І мене силою тягли, щоб я на правду подивився.

Слухай: Я не вмію доказать тобі,—що і як, тільки скажу: хочеш сам подивитись, помацать своїми руками, своєю шкурою, де правда,—сиди камінюкою зо мною і нікуди не рипайся. Ніхто ж тебе не тягне

на нальоти. Ходи на збори нашого гуртка, придивляйся, прислухайся, розпитуйся.

Яків мовчки стояв, мов закам'янів од моїх слів.

Раптом ухопив свій вузол і пішов з хати. На порозі обернувся до мене, буркнув:

— Ти... мене не вчи. Сам знайду шлях, куди треба. Тільки ж пам'ятай: коли правду про вас кажуть, тоді... він гуркнув дверима й погулав чобітьми в снігах.

— Ну й іди під шум,— плюнув я,— бо життя через тебе не стало!

Сповістив я в комітет, як було діло з Яковом. У комітеті сказали:

— На всяк случай, нехай Кость за ним наглядає, вони ж працюють в одному цехові.

Тижнів зо два не бачив я Якова близько.

Розминалися навмисне. Важко мені й ніби соромно було зустрічатися з Яковом.

Питав Костя:— як?

— Сопе, каже,— та думає.

Спізнився я раз на вчення в наш гурток. Тихенько увійшов у кімнату і сів на лавці в кутку. Слухаю тов. Бороду, угадую, про що саме була сьогодні розмова й роззираюся по кімнаті; хто з наших хлопців, із мого цеху, прийшов сьогодні.

Дивлюся,— попереду Костева спина, а поруч чиясь теж ніби по знаку мені. У голові крутиться, а не згадаю, хто б то міг бути з хлопців.

Коли повертається помалу Кость до мене, оком стикає на того, що поруч з ним сидить.

Шибонула мене думка — Яків? Мабуть дуже здивувався я, бо Кость так кумедно витріщив очі, що я трохи не приснув од сміху.

Кінчилося вчення, почалися розмови по гуртках. Дивлюся,— пішов Яків по кімнаті. То там пристойть,— послухає, то туди зазирає. Підійшов до тов. Бороди, щось питає в того і так строго дивиться йому у вічі. Товариш Борода кивнув головою і дістав з скриньки книжечку, дав Якову.

Оглянув Яків книжечку з усіх боків, потупцявся і одійшов до Костя. Незабаром і пішов з Костем.

Ще кілька разів зустрічав Якова на зборах нашого гуртка, тільки не помічає мене, не гляне, не кивне.

Питав Костя про Якова. Кость кумедно розводив руками:

— Чита. Розумієш,— чита наче професор! Не їсть, не п'є, до вітру не ходить, одно, сатана, чита!

Кость жив з Яковом в одній кімнаті. Працювали в одному цехові — здружилися, до того, Костеві зручніше було наглядати за Яковом, живучи з ним, от він і взяв Якова до себе на квартиру.

Уже щиро Кость казав:

— Буде, хлопці, діло з Якова. Золото, а не чоловік; одно з ним лихо,— правду дуже любить! За правду ладен задушить чоловіка. Гарячий дуже!

Не знаю, як би воно було далі з Яковом та трапилося на заводі в нас таке, що завихрило, переплутало все.

У збиральному цехові перебило ногу робітникові Куценкові. Мусів вилежати він у лікарні шість тижнів. На його місце призначено Якова, а на Яковове місце найняла управ нового робітника.

Повернувся тепер Куценко з лікарні, а йому в заводській конторі й кажуть:

— На твоє місце найнято чоловіка!

— Так я ж більше служив. Я третій рік на заводі, трохи без ноги не став, у мене діти малі. Що ж мені тепер — милостиню просить їти?

Почули про таке діло робітники й загули у збиральному цехові, а далі і по всьому заводові:

— Нехай робить Куценко, — не виганять каліку на вулицю!

Не дуже то управитель злякався балачок, а щоб без мороки, — звільнив і нового робітника, мовляв, та посада, Куценкова, зовсім скасовується.

Послав збиральний цех делегатів до управителя для переговорів за Куценка. І Якова за делегата послали, бо він же на Куценковому місці робив тепер.

Управитель став на своєму:

— Посада Куценкова касується зовсім, бо завод терпить убитки, нічого не поробиш. Немає Куценкові роботи, може пізніше буде.

Виступив тоді Яків та до управителя:

— Гаразд. Нехай служить Куценко за мене... У мене дітей немає — проживу.

— Не можна — управитель своєї, — я сам знаю, які робітники мені потрібні. Куценко каліка, — який він проти тебе робітник?

Яків скипів:

— Так у тебе така правда? Поки чоловік, як віл, тоді він тобі годиться, а став калікою на твоїй роботі, то вже він не годиться? Значить, переб'є рейка й мені ногу, тоді й мене виженеш із заводу босякувати? — Управитель і собі в крик:

— Геть з контори, щоб і духу твого не було!

Ти бунтувать? Бери рощот і к чортовій матері на всі сторони!

Посірів Яків, глянув на управителя і пішов з контори.

По всьому заводі заворушилися робітники, кинули роботу — то рохтять порожні станки. Десь - не - десь стирчить коло роботи боязкий, не кидає.

Увечері на зборах нашого гуртка не було вчення. З комітету, крім тов. Борода прийшли на збори тов. Макар, Кандиба і Гаркавий. На збори зійшлися всі члени нашого гуртка — робітники з нашого заводу й з Канатки. Обговорювали пригоду на нашому заводі. Робітники стояли на тому, щоб вимагати, — нехай управитель прийме знов на службу всіх звільнених: Якова, Куценка і того нового, — Катрич Пилип, — звали. Як же управитель одмовиться, тоді застрайкувать цілим заводом.

Робітники з Канатки годилися з такою думкою і обіцяли свою підтримку страйкарям.

Товариші з комітету вислухали думки й вимоги робітників. Коли всі висловилися, устав тов. Макар:

— Гаразд, товариші. Ми передамо ваші вимоги до комітету. Комітет обговорить справу з усіх боків і ухвалить, що далі чинить: чи будуть у нас сили перевести страйк, щоб не пошкодить цілій справі й не зруйнувать марно нашої організації, чи може вживемо інших заходів для боротьби з вашою заводською управою. Про ухвалу комітету буде сповіщено завтра вдень. Тим часом роботи не припиняти й ще раз послати делегацію для переговорів з хазяїном заводу Карлом Вундтом.

З тим і розійшлися.

Другого дня нова делегація від робітників заводу — Кость, Яків і я пішли до самого пана Вундта.

Сповіднений управителем, пан не прийняв нас. Звелів лакеєві сказати:

— Пана немає дома!

Повернулися хлопці в завод, а я пішов у комітет до тов. Макара.

Тов. Макар передав мені пакунок прокламацій до робітників нашого заводу й звелів поспішати до заводу:

— Комітет ухвалив оголосити страйк на заводі. Випробуємо Вундта, попитаємо в нього, чим дише, й зорганізуємо робітників. Гуртуйте робітників, я прибуду до вас перед закінченням роботи в заводі.

На крилах летів я назад. Це був перший страйк на заводі за мого часу, й мені кортіло всі сили віддати за товаришів.

У заводі знов гуло, мов тисячі великих джмелів заблудилися під заводською шклянкою стелею і билися об неї.

Майстрі сиділи в конторі, тільки „рижий“ Клим Петрович ходив поміж робітниками, як у себе дома. Він не боявся.

За кілька годин комітетські прокламації з моїх кишень та пазухи розплилися по руках. За хвилю — усі знали, що більшовицький комітет ухвалив оголосити на заводі страйк на три дні з такими вимогами до управи заводу:

1. Взяти знов на роботу трьох звільнених робітників.

2. Надалі всі звільнення обговорювати управі спільно з представниками від робітників і за участю звільнених або намічених управою до звільнення.

3. Не вираховувати з платні робітників нічого за три дні страйку, бо страйк викликала управа своїми вчинками, а тому і втрати повинна нести сама.

4. Поліпшити умови праці для робітників на заводі, а для того в першу чергу: а) поставити діжки з перевареною водою для пиття, в) поставити умивальника з милом та рушниками, щоб робітники мали змогу умитися, йдучи додому з роботи, с) завести штрафівку робітників на випадок якого каліцтва на роботі: виплачувати покаліченому заробіток весь час його лікування, лікувати коштом заводу-управи, приймати знову на роботу, а коли покалічений втрачає працездатність, — виплачувати пенсію йому коштом заводууправи і пристосувати останній пункт до тов. Куценка.

Коли управитель довідався про оголошення страйку, — загуд гудок шабашовку, і не встигли робітники вийти на вулицю, — як до заводу вже наближався чималий загін поліції.

Робітники стояли на вулиці й дивилися, як поліція зайшла в заводський двір і виставила вартового на хвіртці.

Ближчі до поліцая робітники похмуро жартували:

— Нянька... Бач і соска при боці.

— Диви... А то що за копистка в нього?

— То не копистка, то ручна машина.

— Для чого?

— Як для чого? Для полегшення праці й для збільшення продукції. Приміром, ти от, — віялки робиш. Лопатою можна перевіяти мішок жита за годину та й то, коли вітер є, а віялкою перевієш і десять мішків...

— Так то ж віялка... А хіба тією ковбасою можна щонебудь робить?

— Можна... Я сам бачив у 1905 році, як у Берка на старому базарі здається оця ж сама нянька подушки та перини шила своєю кописткою. Махне раз, а пір'я повний двір з подушки наробить. Спробуй руками: поки то розпореш подушку, поки то витрусиш пір'я.

— То вона мабуть гостра? Гостра!

— А чим нагострюють?

— Карбованцями!

— Ну?

— От тобі й ну. Піди хоч зараз на базар,— сьогодні базарний день. Там отаких няньок з копистками та сосками повно. Ухопить нянька дядюшку селянського за коміра й ну гострить свою копистку об дядюшчин горб. Гострить поки дядюшка догадається і виткне з рукава карбованця. Тоді нянька перестає гострить свою копистку... Уже нагострив!

— Нагострив? Ти ба. Хитро...

Яків помалу підійшов до поліцая та:

— Покажи... Дуже гостра?

— Розойдісь. Не совокупляйся більше трьох!

— Диви, який дурень з тобою совокупляється?— веде Яків своєї,— ну, слис, не балуйся. Покажи мантачку... Залізна?

— Ні, стальна.

— Сам робив?

— Розойдісь, кому я кажу, без насмішок!

— От бісова душа,— вигукнув Яків і махнув своїм здоровецьким кулаком.

Ми всі завмерли з несподіванки. Поліцай зблід, позадкував, зачепився шаблюкою за хвіртку й простягся горілиць на землі.

Яків швидко махнувши кулаком,— лапнув долонею себе по лобі й повернувся до нас:

— Диви, яке стерво здорове,— показував нам спійманого комаря на лобі,— як вишня... крові моєї насмоктався!

Усе сталося за хвилину. Яковів жарт був такий несподіваний, що всі робітники загоготали, мов гуси. Тільки поліцай схопився з землі й сполоханим зайцем шугнув у завод. Він сподівався, що Яковів великий кулак упаде на його голову й перелякався.

Ще передні робітники реготали коло Якова, пригадуючи, як злякався поліцай, а задні вже шепотіли:

— Товариш Макар... Макар з комітету.

Робітники посунулися до гурту, зазираючи кожен через голови, щоб побачити тов. Макара. Про нього всі чули та тільки деякі бачили.

Раптом усі підняли голови: на купу цементових труб, що лежали біля заводського паркану, виліз чоловік, озирнувся на всі боки й махнув рукою. Стихло.

Блідий, у чорній бороді та вусах, у чорному картузі й чорному піджаку,— тов. Макар був такий, як сотні тих, що отут навколо нього стояли. Чорний, ніби припалий сажено з картуза до чобіт, тов. Макар нагадував робітника, котрий тількищо вийшов із заводу, вимивши лице, і того воно було сірувате, без сажі. Очі привітно звузилися. Брови нахмурилися, Макар весь зломився в поясі наперед, махнув руками, вихнувся на бік і завертівся, мов заведений.

Тов. Макар говорив про оголошення страйку більшовицьким підпільним комітетом, на нашому заводі. Поспішаючи, переказував те, про що ми знали вже з прокламацій. Але його палкі слова говорили більше, ніж паперові прокламації. Макарів голос бренив при-

душеною ненавистю до заводчиків, до визискувачів робітників, слова зривалися, мов стріли з тугого лука й глибоко кололи свідомість слухачів.

Робітники товпилися до Макара ближче, і сильний, хрипкий Макарів голос було добре чути всім. Товпилися ближче до Макара, щоб зазирнути йому в очі, побачити, як вони горять, чого вони стали такі вогкі.

Товариш Макар шпурляв словами:

— Ваша сила, товариші, — у ваших руках, у вашій одностайності, у вашій організованості. Ні один не ставайте до роботи. Адміністрація буде вас усяково дурити, багато обіцятиме, щоб розбити вашу гуртову силу, нацьковуватиме одних на одних. Не слухайте. Тримайтеся один одного. Наша сила в нашій єдності.

— Адміністрація не захоче мати втрат од страйку й піде на поступки. Вона не найде робітників у нашому місті, щоб заступили вас. Коли що, — інші заводи підтримають наш страйк...

Ту ж хвилину мимоволі всі повернули голови до заводської брами. Із хвіртки по одному вискакували поліцаї і дугою оббігали вулицю, щоб оточити робітників. У кожного поліцає в руці поблискував чорненький, маленький здала „Ноган“.

Я стояв поблизу тов. Макара. Спостерігши загрозу, — я крутнувся до Макара, та його вже не було на купі цементових труб, — зник серед робітників.

Натовп стелуся, і рушив тікати у той бік, де поліцаї ще не встигли нас оточити. Передні скакали через тини по дворах, задні ваяли передніх і через них поспішали втекти.

Охопив нас незрозумілий переляк, як часом трапляється на базарі: хтось крикнув, хтось побіг і враз зривається базар, кричить, свистить, когось догонить, переймає, ловить. І тільки згодом виявляється, що нічого не сталося, що ніхто не тікав, — просто на голову бабі Мокрині кінь звалив з возу нову макітру, баба крикнула, хтось шарахнувся, і пішло.

Так було й тут. Хоч поліцаї і гналися за нами та не були вони нам страшні, ніхто ніякого злочину не зробив. Поліцаї ловили одного тов. Макара, агітатора більшовицького, і йому одному треба було втікати.

Біжучи за іншими, я думав, де дівався т. Макар, чи встигне заховатися.

Добігаю до чийогось тину і стаю: через дворище тікає до тину на той бік тов. Макар, а навперейми йому женеться вусатий, червономордий поліцай. Макар скочив на високий шпичастий паркан і повис, бовтаючи безсило чобітьми.

Метнувшись через тин, я помчав просто на поліцає... одна думка вихрила мені в голові: — затримать, затримать поліцає!

Ту ж мить забрязкала шабля збоку ліворуч, — то біг навперейми мені другий поліцай і щось гукав. Перший поліцай злякано озирнувся на мене і націлився револьвером.

— Гаразд... тим часом Макар утіче... думав я біжучи на першого поліцає.

Щось ляпнуло перед самим моїм носом і свиснуло.

— Стріляє... стріляє, — билась думка, — ага! Макар переліз тин... Утік!

— Стріляєш, гад? — заревло несподівано позад мене й, пхнувши мене в плече, метнулося вперед.

Хвилина, — поліцай кумедно майнув хвалдами, підлетів угору й ляпнув на землю.

— Яків... Яків...

Крики, свистки, тупотіння, тріск навколо, — запаморочили мені голову.

Яків скочив од землі з револьвером у руці, крутнув ліворуч, гримнув постріл і другий поліцай упав ниць, дряпаючи руками землю.

Заляскотіли звідусіль постріли коротко й уїдливо. Поліцаї почали стріляти на Якова і на мене.

Яків скочив через паркан слідом за Макаром, за Яковом — я. Ми потрапили в тісні суточки між парканом і стіною якоїсь кам'яниці. Біжучи суточками, я наступив на чорну бороду.

— Ага, — Макар скинув свою штучну бороду... Тепер йому легше буде тікати.

Суточки вперлися в стіну. За парканом праворуч був великий сад.

— Сюди!

Ми перелізли через паркан і побігли через сад, так що стрілянина чулася вже за нашою спиною. Знов паркан. За парканом — провулочок. У провулочку порожньо. Ми перескочили в провулочок.

— Ага... згадав... ми на другому кварталі... провулок навкоси веде до базару... Туди мерщій, Якове. Між народом сховаємось!

Удаючи людей, котрі нічого не чули й не бачили тількищо, — ми закурили цигарки й спокійно, але швидко попростували до базару.

Постріли вже стихли.

Квартал, другий, третій. Ми вже далеко від заводу. Поки кинеться погоня по далеких кварталах, ми вже будемо на базарі.

У базарну товпу пірнули ми, мов у живлющу воду після спеки.

Тисячі народу сновигали по базару, збиваючись на точку в густу кашу. Той продає, той купує, інший нишпорить по чужих кишнях, — усякому своє діло.

Якову голову було видно далеко серед натовпу, і я назирці ходив за ним, не наближаючись. Стане Яків приторговувати чоботи, — тоді беру і я з рундука штани й ніби приміряю. Бачу, — зняв з себе Яків піджака й продає, покупці вже прицінюються. Скинув і я свого, — теж продаю. Не так кидається у вічі людина, коли вона за ділом, хоч би й на точку.

Ходимо отак з Яковом, дорожимося з своїми піджаками, щоб хто справді не купив; зійдемося, перекинемося словом і знов ходимо, наслухаємо, що чувати про завод.

Незабаром то тут, то там, — пошепки, а далі й голосно, заговорили люди про „бунт“ на машиновому заводі.

З балачок я довідався, що одного поліцай коло заводу убито, одного поранено й що заарештовано багато робітників.

Говорили ще, що забито самого пана Вундта, що спалено завод, що вже в „старому городі“ почався погром на євреїв. Та то були звичайні брехні, — ніхто сам того нічого не бачив, — чув, каже, а може й сам тут же вигадав.

На той час зарипіла на точку гармошка, і хрипкий голос, на підпитку завів кучеряву — кучеряву шахтарську пісню:

Шахтьор пашеньки да не пашеть,
Коси в руки не берють.
Прийдють празник да воскресення, —
Шахтьор у кабак ідють.

Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої білі,
В тебе воші всі чорняві,
А у мене білі.

— Макар?

Я трохи не скрикнув, зразу впізнавши його голос і його гармошку. З гармошкою Макар не раз з'являвся серед людей, де треба було щось почути, або переказати своїм так, щоб городовик не догадався.

Посуваючись серед натовпу, я здаля шукав очима Макара. Ага, он він у жілетці, — у червоній сорочці на випуск, — вуса, мов у kota, чуприна набік, картуз на потилиці. Співає, пристукує ногою, підморгує бровами.

— Може продаєш, землячок, гармошку?.. став я перед Макаром, — або заміняй на мого піджака. Гармошка твоя, брат, нічого, тільки бас хрипить, як моя теща на похмілля.

Макар став, зміряв мене очима з голови до ніг і сунув кулаком під самісінький мій ніс:

— А ето хош? Зануда! Ще і йому гармошки закортіло. Хош, зроблю з твоєї морди гармошку, зараза!

Народ товпився до нас і реготався з безплатної розваги.

Я продовжував балачку:

— Чого ж ти сірчаєш, браток? Мало може піджака, то ти так і кажи. Я можу набавить тобі икри з-під старого рабина. Скільки хош, стільки й бери, мені не жаль. — Макар скипів:

— Ти, мурляко. Іди, знаєш куди: просто, заверни по Суворовській, промини квартал, перейди сінний майдан, дійди тим шляхом, що й завжди ходиш, куди сам знаєш, там побачиш сіру кобилу, поцілуй її під хвіст і скажи: — Христос воскрес!

Точок реготався, і кожен ліз до нас послухать і подивитися на бійку, бо до неї у нас з Макаром ніби йшло.

Вислухавши лайку тов. Макара, я вже знав, що мені треба йти до нашої секретної комітетської квартири на збори. Пропуск „Христос воскрес“.

Я удав дуже роздратованого... Треба ж якось одійти від Макара. Бачу Яків поспішає до мене на підмогу.

Я зухвало цвіркнув на Макарову гармошку, штовхнув плечем його і, наступаючи на нього, — мимрив:

— Добре... я підую... поцілую кобилу... А от спробуй ти піти. А ну, вдар, — мимрив я, готовий приснуть од сміху... Яшко, — гукнув я до Якова, — наших б'ють!

Яків, високий, наче на коні, в'їхав межі люди і, скосивши око, нахилився до Макара. Враз очі йому розгублено закліпали, і Яків зирнув на мене.

— Бачив? — кинув я до Макара, — тільки зачепи!

Макар усміхнувся, цвіркнув байдуже через губу і кинувши:

— Плювать мені. Думаєш злякався твоєї Голіяфи? Поведи її нехай і вона похристосується з моєю кобилою. Бо як гукну братву... — рипнув гармошкою і пішов чуть:

— Шахтьор пашіньки не пашить...

Народ сунув за тим, а з нас реготалися:

— Що, здрейхвили? Да, брат, зачепи шахтьора, то як свисне — злетяться звідусіль землячки й на гамуз тебе потовчуть!

Штовхнувши Якова, я швидко рушив з базару. В тихому, порожньому переулочку зачекав на Якова.

— Макар? — кивнув Яків до базару.

— Макар, Якове. Сказав їти нам на збори. Я знаю куди. Поспішаймо.

Покрутившись довгенько завулками край міста, ми постукали в двері новенького будинка, де висіла табличка:

— Доктор Кранц.

Прийом од 5 годин — до 7 годин вечора.

Сіфіліс, трипер і полове безсилля.

Двері відчинила молоденька дівчина, мені не знайома.

— Вам до кого? — запитала. — Дохтор сьогодні не приймає.

— „Христос воскрес“ сказав я до неї неголосно.

Дівчина зирнула на вулицю і шепнула:

— Заходьте та не озирайтесь.

У сінях дівчина запитала:

— Хто прислав?

— Товариш Макар.

— Ага... ідіть сюди.

У великій кімнаті, куди зайшли ми з Яковом, було чимало народу. Чоловіки й жінки. Ніби прийшли з хворобами до лікаря Кранца. Тут був уже й Кость. Присутні були все члени нашої більшовицької запільної організації. Багатьох я знав, а багатьох бачив уперше. Про подію коло заводу тут було вже відомо.

Турбувалися, — де дівся тов. Макар. Я розповів про зустріч з ним на базарі, додавши, що, певно, Макар переодягся і пішов у місто розвідати, як справа з страйкарями.

Із лікарєвого кабінету вийшов до нас товариш, котрого я бачив оце вперше. Він і був сам лікар Кранц, а справді голова Вус, як я потім довідався.

Табличка на дверях і інше було просто про людське та поліційне око. Для хворих лікаря Кранца ніколи дома не бувало, та до нього в тому глухому закутку край міста з такими хворобами ніхто й не міг заходити, не шукали його.

Тут просто була головна квартира нашого комітету.

Тов. Вус вислухав моє оповідання про сутичку робітників з поліцією коло заводу й про убивство Яковом поліція.

— Погано, сказав він, — дуже погано вийшло, товариші. Зброй вживати не треба було. У нас були інші завдання. Ми мали спокійним трьохденним страйком примусити адміністрацію заводу прийняти наші вимоги. Вийшов неорганізований бунт з убивством.

Яків, роздратований, підступив до Вуса:

— Так, значить, нехай би убивали тов. Макара? Да? Я не мав права захищати його — да? Та я оцим револьвером сьогодні ж перестріляю всіх фараонів! Яке їм діло, що в нас з хазяїном суперечка вийшла? — Яків вийняв з кишені взятого в поліція „Ногана“ і махав ним перед очима тов. Вуса.

Той спокійно вислухав, взяв „Ногана“ і поклав у свою кишеню, заспокоюючи Якова:

— Не хвилюйся, товаришу. Я ж не кажу, що нехай би вбили Макара... Я кажу, що вийшло не так, як ми гадали. Справа з страйком ускладняється... Певно, тепер страйк і затягнеться. Ми ж не зовсім підготувалися до такої несподіванки. Можемо програти страйк... Потерплять робітники. Треба обговорити...

Попоночіло, коли прийшов тов. Макар, повідомив:

— Заарештовано чотирнадцять робітників. Убито одного поліція.

Якова впізнали, коли стріляв. Шукають. Вундт звільнив усіх робітників. Уже об'яви вивішено коло заводу. Оголошує, що прийматиме на роботу знов тих, хто доброхить з'явиться до заводууправи погодиться на старих умовах і викаже бунтарів та агітаторів. На заводських складах великий запас машин, через те Вундт зачинає завод на цілий місяць.

Довго сьогодні обмірковували, — що робити? Пристали нарешті на те, щоб страйк продовжувати, однак заводчик зачинив завод на місяць, а на допомогу страйкарям — вишукати кошти. Почати збір пожертв серед робітників по заводах та фабриках. Якова переховати покищо в місті, а трохи стихитись — переправити десь у далеке село або місто. Перші дні Яків мав пересидіти тут, в головній квартирі, в „доктора Кранца“, не потикаючись на вулицю.

Розійшлися збори. Залишилося бюро комітету, Яків та я. Мені щось мав сказати тов. Макар.

Потрібні були гроші. Або гроші, або страйк провалився. За інших умов три дні страйку перенесли б робітники. Тепер цілий місяць, — може й більше. Хазяїн має змогу почекати... Чи витримають голодні робітники, чи не здадуться на хазяйську ласку?

— Грошей!

— Хто добуде потрібні гроші?

— Я! — виступив з кутка Яків.

— Ти? — Тов. Вус запитуючи подивився на Макара й на мене. Я не знав, що казати. Треба, щоб товариші знали, хто такий Яків. Отже я оповів усе, що я знав про нього.

На те Яків понуро мовчав.

— Правда? — подивився Вус на Якова.

Яків зідхнув:

— Правда!... Було... Я казав. — Та я вже думаю інакше. І потім, товариші, я був у босьяках. Я багато знаю такого, чого ви не знаєте. Я можу взяти на допомогу зо два босьяки. І добуду потрібні гроші. У пана наша кривавиця... У Вундта... Він тепер нехай нас і годує... А касу потрусити зуміємо.

Вус пильно подивився в очі Якову:

— Обійдемося, товаришу, без нальотів і без босьяків. Ми не грабіжники.

Яків ураз хитнувся, мов під батогом.

— Обійдешся?! Нехай пан розкошує, а ми знову під рундуки? Так ні ж! Ти не хочеш, Комітет, кажеш, не погодиться на грабунки — гаразд! Я піду сам без вашого дозволу. Вичавлю з пана свої сто карбованців, нашу кров.

Стояв рішучий і страшний.

Тихо встав товариш Вус.

— Ти не підеш.

Яків тріпнувся, аж рипнула підлога. Крутнув до дверей.

— Стій!

І на мить чотири пари очей схристилися.

— Ну що ж... піде... однак... Гроші потрібні. Становище безвихідне... Отже з Яковом піде...

— Я, піду я.

Четвертого дня тов. Вус викликав нас і повідомив:

— Заводчик Вундт забрав з банку свої гроші для якоїсь комерції. Гроші в кабінеті, в крицевій шафі щось п'ятсот тисяч... Золото, цінні папери та кредитки. Охорона — два озброєних шпики.

Гроші забрать всі, щоб роззброїти його. У Кривому перевулкові вас чекатиме після наскоку товариш, котрому й передасте гроші. Сами розійдетеся по своїх квартирах. Ось струмент. Замок у шафі треба висвердлити. До кабінету зручніше пробратися через балкон. Живими не здаватися, крім зброї та струменту нічого з собою не брати. Ніяких документів. Беріть!— Дав кожному по два набитих „Ногани“ і по невеличкому чингалові.

— Спочиньте—і на все добре!

Опам'ятався я аж у панському саду, куди влізли ми з двох різних боків.

Пам'ятаю, як спокійно й весело стало мені, коли ми з Яковом видерлися по-котячому на верхній ганок по стовпах. Кортіло навмисне грюкнуть або засміятися. Зовсім не страшно було, не думалося, що може за хвилину куля проб'є тобі голову, і буде край усьому.

Яків, мов величезна ящірка, плазував по ганку поперед мене. На каланчі ударило двічі.

Отже до ранку ще чотири години.

Припали додолу, слухаємо. Тихо. Десь далеко в місті тарабанить бричка. Писнула миша під підлогою.

Підвівся Яків до дверей. Засичав різак по шклу. Що, як упаде шибка? Але вона вже в моїх руках і я тихо кладу її осторонь. Яків не дарма жив серед босяків. Знає, як вирізати шкло з дверей.

Уже шарудить Якова рука, шукає по той бік дверей засува. Двері тихо розчиняються.

Два „Ногани“ заклакли в моїх руках. Яків робить, а я кожну мить напоготові покласти кулями всякого, хто писне попереду.

Ми вже в кабінеті.

— Де ж сторожа?

Якова рука лягає на мого рота.

— Шм... с-с-с... Шм... с-с-с—хтось дихає?

Тіло на мені тіпається. „Ногани“ в моїх руках трусяться і клюють діл. Де Яків? Чортова ніч, хоч око виколи! Що воно харчить... Забулькотало? Так колись булькотала кров з нашого кабана, як тато кололи його перед різдвом,—думаю.

Враз блимнуло світло й побігло по підлозі жовтим п'ятачком. Ах, Яків. Ліхтариком присвічує. Ще хтось помітить.

— Готово,—шепоче Яків,—тепер присвічуй та бережись, щоб не блиснуло світло на двері.

Шипить і шипить коловорот у Якових руках. Мої руки понімили від ліхтарика та „Ногана“, а Яків одно свердлить. Як страшенно довго! Уже дві години працюємо? Так, на моєму годиннику—чотири.

Дверці в шафу м'яко одхиляються... Сумки наші повні грошей. Здається, все забрали. Тепер назад... Щось ніби впало?

— Усе... гаси ліхтарик!

Враз світло осліплює очі, а на дверях стає гладкий лисий чоловік у жовтому халаті. У руці поблискує револьвер.

— Попалися... мигтять мені в голові,—попалися... Я швидко націлююся, але з-за мене гримає постріл і лисий чоловік, не встигши побачити нас, падає ниць.

Перескакуючи через стіл, я встигаю помітити другого чоловіка, в білому. Він лежить на дивані, а долі коло дивана калюжа крові. У горлі йому стирчить невеличкий чингал.

— Яків... думаю—зарізав сторожу...

Ми біжимо садком. Яків з двома револьверами гупає позад мене чобітьми. Пасмо світла з кімнати, де ми тількищо були, стелеться доріжкою через сад і ми чогось біжимо тією доріжкою.

Десь брязнуло залізо, стукнули двері, і помалу дім, звідки ми тікаємо, глухо загомонів. З ганку ляснув і покотився луною постріл.

— У білий світ, — як у копійку, — бурчить позаду Яків, — сволоч!

Ми вже на вулиці, але тривожні сюрчки городовиків турчать кругом нас.

Ми біжимо. Наші чоботи голосно клацають по брукові. Швидче, швидче б туди, де немає бруку. Де м'яка земля.

З боку блимає жовтеньке око, і куля прудко лопає над моєю головою, мов пробка з повної пляшки.

Два постріли позаду:

— Раз-раз!

Яків стріляє:

— Лоп!

— Раз-раз!

— Лоп-лоп!

— Раз-раз, — раз-раз!

Я біжу вже по землі, провулком. Мені не можна стріляти. Один Яків повинен прийняти на себе всю погоню.

Уже не чуть „лоп“ над головою. Густа тріскотня повалувала туди — назад, звідки ми біжимо. Яків повів городовиків за собою, далі від нас.

— Прощай, — шепчу я на бігу, — прощай...

Там, мов собача тічка насає на когось.

— Завод!

— Страйк!

Свій! Він на нас чекає. Обидві сумки передаю йому. Крутнув у дірку в тину й зник.

На сході вже залягла білувата смуга.

Стрілянина вщухла.

— Прощай, Якове, кажу голосно, — прощай!

У грудях такий тупий і нудний біль.

Уранці пішов я до заводу. Робітники вже товпилися коло заводської брами, читали оголошення заводської управи. Інші стояли гуртками, розмовляли.

Крізь чавунну сітку брами видко городовика, — ходить по заводському подвір'ю, вартує. Крім „соски“ та „копистки“ у нього сьогодні висить через плече гвинтівка.

Довідаюся з балачок, що вночі пограбовано пана Вундта. Забрано гроші, убито одного охоронника, тяжко поранено самого Вундта.

У місті вбито трьох городовиків при переслідуванні злодіїв. Тяжко поранено й заарештовано Якова. Коло нього знайшли два „Ногани“, без набоїв, але грошей не знайдено. Яків тепер у тюремному шпиталі.

Робітники гадали про Якова різно:

— Не може бути, щоб Яків поліз грабувати. Чесний парубок був, горілки не пив.

— Знаєш ти. Він між босяками виріс. Як вовка не годуй, усе в ліс дивиться.

— Ну то що? Добре зробив. Жаль тільки, що не добив чорта лисого, пана нашого гоного.

— Ех, заварив кашу... Сволоч... і все з нього пішло на заводі.

— Ти б краще зачинив свою халяву,— гавкаєш! Сам ти сволоч. Чесного робітника смієш сволоччю називать? Гад ти перістий!

Дивувало робітників одно: невже Яків сам зробив наскок? Коли сам,— то де дів гроші? Коли хто допомагав йому, то хто?

Пристаєли до тої думки, що певно йому допомагали босяки й встигли втекти з грішми, кинувши Якова одного.

Були й такі, що не встрявали до балачок про Якова, й коли чули лайки про нього, то хмурили брови й одходили далі. То були ті з членів нашого гуртка, хто знав Якова по гуртку, і коли не знали вони правди про нічний наш наскок, то принаймні догадувалися, що тут не один Яків, що тут керував і допомагав хтось сміливий, розумний і хитрий. Тут ще страйк. Одно з другим збігалось.

Придивляючись до одного такого робітника, я помітив, як він радісно усміхнувся і навіть розвернув для чогось плечі, мов викликаючи когось поборотися.

Пішла й така чутка, що Каленик Гнида вже ходив до управителя найматися на старих умовах. Мало хто тому вірив, але несподівано витурнув з-поміж людей і сам Гнида.

Він ходив поміж робітниками, уїдливо пхикав, плював на землю і довго розтирав плювок чоботом, мов хто навмисне найняв його сьогодні на ту роботу. Був на підпитку.

Гнида розтирав плювок чоботом і мимрив:

— Рррвіволюція... Пролітарія всіх стран... А їсти що, га?

Балачки скрізь стихли.

Гнида, мов зірвавшись з гори, белькотів:

— Що значить бунт? На чорта? Значить, ходи тепер, як дураки? Ніхто на службу не приймає. Раз власть приказує,— слухай, стерво, не бунтуй! Платить хазяїн гроші,— роби та мовчи. Знов — убивство... У тюрязі згниєш, нещасний. Те-то не штука убивати. Босячня!

Гнида заплутався в своїх п'яних словах, сплюнув і заплакав. Плакав і люто гатив чоботом об землю, белькочучи:

— Прррролітарррія. Зарізали суккини сини! Де я вам візьму того хліба? Ну, їжте мене. Їжте, прокляті душі, бо мене вигнали з заводу за ррвіволюцію. Не реви, стара... Мать твою! Усіх стран соїдінняється,— Гнида став навколюшки й молотив кулаком по брукові:

— Тут тобі гроб-могила. Або залізякою вб'є, або з голоду здохнеш. Господін управитель... Ваше благородія.. Запиши... Запиши, що Гнида Каленик здався... Так і запиши: Гнида Каленик доброхить здався... Понімаєш — діти... Манька найменшенька їсти просить... Запиши, кажу... Я тобі викажу всю пролетарію!

Робітники загули. Кожен кричав своє: один пристав до Гниди,— прохати прощення в управителя і ставати до роботи. Інший кляв його, взивав зрадником і умовляв почекать.

Згадали про заарештованих чотирнадцять робітників. Хтось кинув крилату думку: — домагатися визволення заарештованих:

Знов заклекотили палкі й гіркі промови:

— За що заарештували?

Бачу, настрої серед робітників не тривкі. Тільки перший тиждень страйку, а робітники не певні своїх сил, не певні, що переможуть хазяїна, лякаються розпочатого страйку. Навіть певніші робітники й ті безпорадно озиралися, мов запитуючи:

— Доки ж чекати справді? Чи не доведеться дохнути з голоду?

Непомітно вибравшись з-поміж робітників, я попростував до тов. Макара.

Макар був дома.

— Усе вже улаштовано, — сказав він, — Гроші наші в надійних сховках. Допомогу страйкарям уже організовано. Уповноважених для роздачі грошей — призначено. Треба розпочати збір пожертв для страйкарів, щоб одвести очі кому треба — де беремо гроші. Організовано трійку для збору пожертв. Ти, Василю, Кость і тов. Зайда з канатки. Керуватиму вашою роботою я.

Робітників заспокоювати...

Ідучи від Макара, я запитав: — Як же... з Яковом?

Прийшовши до Макара, я оповів йому все, що чув про Якова. Мене дуже вразило, що тов. Макар ні разу потім не згадав про Якова, мов його й не було на світі.

Макар згадав:

— Да... про Якова ми ухвалили, коли живий — ми, бач, не знали ж, що Яків живий... Якова викрадемо з тюрми. Гроші для того маємо. Поки хворий — слідчий його не зачіпатиме... Тим часом ми все підготуємо. В тюремному шпиталі до речі є наш. Як ти гадаєш, Василю, не зрадить нас Яків?

Я мимоволі стиснув плечима. Передо мною промелькнула мінута страшна ніч. Стало соромно й боляче.

— Не викаже, товаришу Макаре!

— Я теж так думаю... Так от...

Минули тижні. Яків поправлявся. Рани в обидвох руках і в лівій нозі загоювалися.

Наш, — санітар тюремного шпиталю, — передавав у комітет звістки про Якова. Комітет пильно стежив за Яковом, бо тепер од нього одного залежала доля страйку й нашого більшовицького комітету.

Три тижні Яків не говорив у шпиталі ні до кого. Навіть, коли санітар передав йому од нас привіт і сказав, що він комуніст, Яків не глянув на нього. Чи він боявся шпигів, чи йому байдуже було про нас — не докажу.

— Тільки, — писав санітар — сивіти почав Яків.

Мені стиснулося серце. Хотілося кричати і битися головою об мур, що загородив Якову шлях.

За місяць Яків уже міг сідати.

До нього з'явився перший раз слідчий.

Слідчий сів до Якового ліжка й ладком почав допит.

На всі запитання слідчого Яків мовчав. Нарешті увірвався терпець слідчому і я почув, — переказував до нас санітар, — що Яків харкнув і плюнув. Слідчий заверещав, і, коли ми, санітари, вскочили в палату, Яків спокійно лежав на ліжку, заплющивши очі, а слідчий бігав по палаті, лаявся і витирав хусткою лице.

Яків буркнув:

— Украв — я, убив — я! Одстань, шпано. Більш до мене не лізь, — і одвернувся.

Так і не сказав більше нічого.

Страйк на заводі продовжувався вже спокійно. Нарікань од робітників більше не було, і кілька десятків нових робітників вступили до нашої організації.

Ми мали змогу придбати більше книжок та газет і поширювати їх не тільки серед своїх робітників, а й по інших заводах, по сусідніх містах, особливо охоче читали робітники більшовицьку „Правду“.

Шпиги нишпорили скрізь, мов собарня. Та ми дотримувалися пильно обережності.

Через місяць заарештованих робітників випущено, бо не було проти них ніяких обвинувачень.

Ще через тиждень управа нашого заводу оголосила, що пан Вундт прийняв вимоги робітників. Сам Вундт десь у Криму латався від Яковової кулі.

Робітники раділи, мов малі діти: одно, що скучили за роботою, друге,— переконалися, що й пана Вундта можна не послухати і подужати. Це була перша перемога наших робітників і перша перемога нашого комітету більшовицького в місті. Комітет завоював великий авторитет серед робітників. Усі вдячні були за допомогу. Робітники відчули велику силу в собі, в своїй одностайності. Пан здався. Ха-ха! За нещасну діжку перевареної води для пиття та за трьох звільнених робітників він багато втратив! Владу над робітниками втратив! Перестав бути страховищем, напівбогом для затурканого, нужденного робітника, став звичайним собі розбишакою, котрого гуртом можна взяти за барки, притиснути до муру й стукнути потилицею об мур так, щоб йому в очах позеленіло.

Знов забрякало залізо на заводі. Заляскали паси,— завертілася заводська машина.

Кожен робітник став на своє місце, і за якийсь час минулий місяць забувся, зник, одійшов хуртовиною.

Про Якова ніхто не згадував на заводі.

Чутки з тюрми доходили до заводу, і робітники знали: Яків признався, що він сам украв гроші, забив охоронника та городовиків і поранив пана.

Робітники були против Якова:

— Злодієві,— злодієва смерть,—казали.—Одно хіба похвально, що забив фараонів та продірчавив пана. Так же ж і грошей хватнув силу!

Комітет знав думки робітників і, звичайно, мовчав. Так краще було.

Комітет готувався до Яковової втечі. Яків нарешті повірив, що ми хочемо його викрасти з тюрми.

Він уже ходив, і незабаром його мали перевести в тюрму, в окрему камеру.

(Далі буде)